॥ श्रीविष्णुकर्मभन्त्रसारसाध्यप्रारंभः॥रंगम्

श्रीगणेशायनमः॥श्रीपांडुरंगायनमः॥श्रीरुक्मिणेयेनमः॥श्रीमत्पुंडरीकवरदायनमः॥श्री
मद्विठ्ठलसमपद्कमलंकमलंकरोतिनोवाचा॥यस्मिंपरोक्षप्रियएष्विनिस्पसितेर्वर्णितंवि
मिनेः॥ १ ॥अथश्रीमद्विठ्ठलदेवनाम्निपारकामंत्राध्यायेन॥सर्ववेदायत्पदमामनं
तीतिश्रुतेःसयुरोत्रत्यणिनन्नछ्रुद्प्रवृत्तिहेनूनांसंभवात्सर्वेषांवः परस्मिन्पुंसिप्रवर्तनेनदृ
श्रीविष्णुसहस्रनामभाष्यावसर्वस्यवेदस्यभगवत्प्रतिपादकतयासकलसूक्तानांतत्पर
त्वेष्टमेवतथापिविशेषतः श्रीविठ्ठलपरत्वस्यश्रेष्ठावद्विद्वज्जनानांबोधार्थंयथामतिक
तिविद्देवमंत्राःप्रदर्श्यंते॥तत्रऋक्संहितायांप्रथमाष्टकेसप्तमाध्यायेप्रथमंसूक्तं॥ ॥
द्वेविरूपेचरतःस्वर्थेअन्यान्यावत्समुपधापयेते॥हरिरन्यस्यांभवतिस्वधावान्शुक्रोअ
न्यस्यांदृतोरुरुचीः॥ १ ॥अत्रयथापदकारपाठेपदानि॥द्वेइति।विरूपेइतिविरू

रांमू १

पे।चरतः।स्वर्थेइतिस्वः अर्थे।अन्यां अन्या॥वत्सं।उप।धापयेतेइति॥हरिः।अन्यस्यां॥भवति
स्वधा वान्॥शुक्रः।अन्यस्यां।दृतेः।रुरुचीः॥ ॥विरूपेविशिष्टेअपांचमोनिकेसश्रि
द्यानंदात्मकेरूपेआरुनीयथोक्तेयद्वाविशिष्टरूपंसौंदर्यययोक्तेविरूपेद्वेभगवत्सूनृत्च
रतःश्रीपुंडरीकाश्रमेसंचरतः॥आगनेदृत्रिवावर्तमानसाम्प्रियवर्तमानवद्वेतिवर्तमानव
त्प्रत्ययः॥अस्मिन्नेवयुगेआगत्यद्वेरूपेणस्थितेइत्यर्थः॥तदुक्तंस्कांदेमाहात्म्ये॥ततोह
रिर्द्विरूपेणस्थितवांस्तत्रनारद॥मायूरस्यग्धरोनित्यंकटिन्यस्तकरद्वयइति॥द्विधारूपे
णानत्राक्षेत्रेतीर्थेस्करांतकः॥पश्चिमाभिमुखस्तीर्थेक्षेत्रेपूर्वमुखेवाविभुरितिच॥तथाव
स्थानप्रयोजनंविशेषणमुखेनाह॥स्वर्थेइति॥रोमनःअर्थःपुरुषार्थोमोक्षोभक्तप्रेमे
यंतेनवियतेतयोः॥यद्वारोमनोमोक्षःअर्थःप्रयोजनंययोस्ते॥अनोन्यदार्नमितिस्मृ

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June 2017

त्यादिपुरुषार्थत्रयस्यसंपिण्डितनारा॥मनत्वादनर्थरूपत्वाच्चनसपुनरावर्तनरूपंनि
त्यनथानिरतिशयस्फारत्वस्वरूपंतेनत्रयोऽस्त्येवनेा॥मनपुरुषार्थंतात्॥श्रीपुंडरीकवरत्व
नेनजनेत्योमुक्तिंदानुभवस्थितेरित्यर्थः॥आत्मारामस्यसर्वेश्वरस्यापिभगवतएतदाश्र
मागमनेमनकवात्सल्यमेवनिदानमितिसूचयितुंतदाश्रमंगत्वाप्रकटितंवात्सल्यंयोनि
लीलामाह॥अन्यान्येनि॥अन्यशब्दस्यप्रकारेयुणवचनस्येतिहिभावः॥अन्यान्याअन्ये
अन्येअन्यसदृशेइत्यर्थः॥जीवब्रह्मत्वेगौर्भेदस्योपाधिकत्वेनवास्तविकत्वाभावाकल्पित
भेदेनान्येभिन्नेइवसंश्लेषवत्संमकंप्रकृतत्वात्पुंडरीकमित्यर्थः॥तत्रंयथावत्ततराः
सदृधार्नादृत्यादेावत्सलसादृश्यस्यमत्रेषुस्फुटत्वात्नाहमात्मानमात्मासेमद्भक्तेः॥ रांमू
र्विनाश्रियंचात्यंतिकीब्रह्मन्येषांगतिरहंपरेतिभगवदुक्तेःस्वात्माधिकप्रेमास्पदेत्वस्य २

वत्सलसादृश्यप्रयोजकीभूतधर्मस्यसत्वात्तसाधर्म्यादुक्तेवत्सवदृत्यर्थेणएःप्रयोगः॥लोकेनि
रधीतेनुवाकमितिवत्पंदेदंयजमानःप्रस्तरआहित्योपूपरतिवत्॥तदुक्तंभगवतानेमि
तिनाप्रमाणलक्षेचनुर्थपादे॥तत्तिलिंजातिसारूप्यप्रसंगात्मूमलिंगत्वमवायागुणाश्र
यारनि॥एतदर्थसंग्राहिकामियुक्तकारिका॥तत्तिलिंजातिसारूप्यप्रसंगात्लिंगभूमानिः
षड्भिःसर्वत्रब्रह्मानांगेाणीवृत्तिःप्रकल्पितेनि॥अत्रविषयसंदेहादिपंचावयवकाधिक
रणरचनाप्रकारेान्येनोक्तगंतव्योविस्तरभियानेहतन्येने॥उपसमीपस्थितेधापयेनेपा
ययनः॥अवलोकामृतेनेवापाययनइत्यर्थः॥पेटूपानेहनुमण्यंतः॥यद्वानिहृतनेप्रेष
णापेनुमण्णेगावश्चेनतुल्येार्थः॥उक्तंचपेारणाविनिसूत्रेकेयेटनिहृतनेप्रेषणाधानेा
रूनेर्थेणिजुच्यनइतिस्पष्टीरूनंचेदंनत्रैव॥एवंचधापयेनेपिवनःसादरमवलोकयन

इत्यर्थः॥पानार्थिनांसादरावलोकनार्थितात्वपेपेनिमेषालसपक्ष्मपंक्तिरित्यादोप्रसिद्धेनि
नत्वलुविवादावसरः॥नचचनत्रलोचनाभ्यामितिकरणसमभिव्याहारनिर्वचनंनदर्थकत्व
मितिवाच्यं॥वस्तुतःसतएवावलोकनार्थकत्वस्यसमभिव्याहारेणयोजनात्॥अथिरम
नायार्थकैःपदांतरसमभिव्याहारेणाप्युत्पादयितुमशक्यत्वात्॥अन्यान्येत्यत्रप्रकारद्व
णवचनस्येतिद्विवेकृतेकर्मधारयबहुव्रीहिप्राप्तःकर्मधारयबहुव्रीहःषष्ठीयुक्तछंदसि
वेत्यत्रवेतिविभाषयासवीविधीनांछंदस्येवकल्पिकत्वस्यसाधिनत्वान्नभवति॥क्त्र
तिप्रत्ययेदंवैदिकप्रयोगपरिचयचातुरीधुरीणचित्तानांदेवत्रस्यपतिनावयमित्यादौ॥नथा
चलुगभावाद्विभक्तेःसुपांसुलुगितिसूत्रेणाकारादेशः॥यद्वाअन्यान्याअन्योन्यंसंमुखी
भूयवत्समुपधापयेनेत्यध्याहृत्यान्वयः॥उभेअपिदृशावितरयमानमूर्तिनीर्यमूर्तेरन्योन्यं

रांमू
३

प्राक्पश्चिमाभिमुखतयासंमुखीभूयोभयमध्यस्थितनवत्संपुंडरीकमवलोकयतइत्यर्थः॥इदंचवा
त्सल्यलिंगं॥अथिरप्रसूतातिवत्सलाहिगोर्नयनपथोपेतंवत्संनसहेतेदोहकालेतमितरामि
मिप्रसिद्धं॥अविचारिप्रेमप्रलिंगेनिदर्शनंजनयितुमेवपुनादित्राह्मणपहायवत्सराहुः॥
युक्तइतिसहृदयैरुच्यं॥स्वर्थेचरतइत्यनेनजनविमुक्तेयकप्रयोजनमुद्दिश्यमगवतोयदुकुला
वतरणावतुंडरीकाश्रमागमनमित्युक्तंतत्रैकेनव्यापोरणलोकविमुक्तिरआसांबभूवभगवा
नकथंवतद्वरदुःखेपक्षायांनत्सूचयितुमाह॥हरिरिति॥हरिःवंधहरणशीलोभगवान्विष्णुः
धर्मोभवपोहनभवपाशच्छेदकः॥कैवल्यदःपरब्रह्मविष्णोरवसनानतनइतिस्मरणान्ना
र्थस्यापिगोदाद्वस्थबहुनरप्रयोगवशानूप्रकरणाद्धनपेक्ष्यतात्साहिमद्यक्तिवोधकत्व
मरित्राद्वस्यापीद्रसूर्यस्यायपेक्षयाशीघ्रतरंश्रीविष्णुरूपार्थबोधकत्वस्यस्मृतिपुराणादोप्र

सित्यनरत्वात्र॥अन्यस्यांतयोर्मध्येएकस्यांनीर्थमूनीत्यर्थः॥नयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्यन
नन्नन्योऽभिचाकशीत्यत्रचाप्यनश्नन्नादृत्यपूर्वोक्तोभयान्यनेरेकपरत्वात्॥स्वधावान्स्वधाव
त्येवेदिकनिघंटावुदकनामकपाठादुदकंतर्हितोभित्यंभवति॥नित्ययोगेमलुप्॥यद्वात्स्व
धोपलक्षितपितॄदेवताकजलनपणानीर्थश्राद्धादिकमेरीरीचराकरिसुभवतीत्यर्थः॥अभि
शायनेमनुपू॥अन्यस्यामपरस्यांप्राङ्मुखायांभूमौशुक्रःश्वेतवर्णोधनुपूल्यापांडुरंगइ
त्यर्थः॥शुक्रोरेतस्यहिरोगेधवलेसुरमंत्रिणिपुरोधसिचदेत्यानांभगवतोऽत्यंतपुरहितृत्व
निधानात्॥शुक्रःशुक्रानित्यत्रशुभवर्णोग्निरितिअग्नेशुक्रणश्वेतवर्णविशेषात्श्वेतवर्णो
दीप्तिनिबंधनश्चाप्यात्॥सुचरीः॥शोभनंचरंचश्चित्यकाशोयस्यसःतस्यभासासर्वमिदंवि रांमू
भातीतिश्रुतेः॥एवंविधोदृग्दृशयेनजनेरितिशेषः॥दृशेःकर्मणिलिट्॥सचछंदसिवृ ५

कृसृभृस्तिदृनिवर्तमानार्थकः॥यद्वाकर्मकर्मणिलिट्॥कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियःपरयतिदेवादा
त्मनेपदं॥स्वयमेवलोकलोचनगोचरीवभूवेत्यर्थः॥विद्यमानोपिलोकानिष्ठोदृशीनानुकूलो
व्यापारःसोकथंमित्युच्यतेयोनयितुंनविक्ष्यते॥लूयतेकेदारःस्वयमेवेतियथा॥यद्यपिद
र्शेःकर्मस्थक्रियोनभवतिलूनालूनेकेदारेवकर्मणिलिट्दृशिक्रियाकृतविशेषादृशीनानथा
पिछंदसत्वाद्व्यत्ययेनकर्मकर्मणिलिटिनिषेधो ध्यं॥एतेनभगवत्कृतनीर्थस्थानतपणादित्यो
क्तसमदृगोचरीभवनमेवभगवद्दर्शनोलोकस्यमुक्तयेथोव्यापारइत्युक्तंभवति॥स्नानविस
र्जनानांमूढानांपापिनामपि॥दर्शनान्मेभवेन्मोक्षःप्रार्थयामिपुनःपुनरितिपुंडरीकव
रश्रीर्थनयानयावस्थितत्वोक्तेः॥ननुकथंनमेवविदित्वामृत्युमेतिनान्यःपंथाविद्यतेयन
येतिश्रुतिविरुद्धमुच्यतेस्नानदीनानांमुक्तिरिति॥नवमूढानांपापिनांयद्दर्शनंभगवद्दृश

वकंतस्मान्मोक्षस्यत्वयाहरिनस्यज्ञानरूपत्वान्नविरोधइतिवाच्यं॥यावन्मेदर्शनस्यचासु
स्यविवक्षितत्वात्श्रुतोतुविदित्वेतिपदेनापिनोपनिषदात्मनस्तज्ञानस्यविवक्षणात्॥तस्मो
पनिषदंपुरुषंपृच्छामित्यादौनविज्ञानस्यनिश्चिनोतीत्यादिश्रुत्यंतरात्तत्वाद्यावद्विरोधनादृ
स्यमितिचेन्मैवं॥कामोमरणान्मुक्तिरित्यस्यापेक्षनिवृत्तिपरत्वात्॥तत्रकामोम
रणाचारंभपदेनात्मतत्त्वज्ञानंनतोमुक्तिरितिकल्पनान्नविरोधइतिचेन्॥नह्येवापिदे
हांतेदेवःपरब्रह्मनारकंव्याचष्टे॥यैमेवंविदुषेतेनतत्त्वज्ञत्वादित्यादिश्रुतेर्मगवद्दर्शनात्तत्स
हितात्मतत्त्वज्ञानंनतोमुक्तिरित्यविरोधंविभावय॥एवंकल्पनेप्रमाणंतुरागादावपू
कल्पनस्यैवकर्तार्थानुपपत्तिरेव॥दृश्यमेवहितन्मुक्तिपुरीषुपुराणाप्रसिद्धत्वेनगमिः॥एवं
वद्दर्शनान्मूढानांसतामेवमोक्षदर्शनवाक्यार्थः॥किंत्वेतेमूढानांसनांतनोभगवद्दर्शनात्

रामू ५

ज्ञानद्वारामुक्तिरितिनकश्चिद्विरोधः॥अनेनश्रीमद्विठ्ठलदर्शनामाप्यर्थेनउक्तंभवति॥अत
नानुग्राहकत्वस्यतदर्थत्वात्॥तथाचश्रीमद्विठ्ठलमानस्येतिप्रक्रियाकोमुदीमंगलाचर
णपद्यव्याख्यानावसरेश्रीरङ्गपंडितरुतविठ्ठलनामनिर्वचने॥पुंडरीकाश्रमेप्रतिष्ठितं
विष्णुंविठ्ठलदर्शनरूढेनानाम्नाव्यपदिशंति॥संतानशब्देपुनावरंपरयुत्पत्तिरादृश्यते॥चतुष्ट
यीशब्दानांप्रवृत्तिःनातिव्याप्त्यगुणवृत्त्याःक्रियावृत्त्याःसंतानवृत्त्यश्चेतिभाष्यकारवचनात्
त्रयीशब्दानांप्रवृत्तिःनसंतानिपदेछांदसशब्दत्वेतिवार्तिककारदर्शनेनतुक्रियावृत्तेरेव॥तथाहि
विदनंवित्तज्ञानं॥विदज्ञानेस्मात्संपदादिभ्यस्त्रेतिभावेक्विप्॥तेनत्रयाःवरत्याःठः॥स्त्रेयेचतु
र्थ्यनावित्यादिविधानात्॥तानूलंतिस्त्रीकरोतीतिविठ्ठलः॥लाआदानेअस्मादानेनुपस
र्गकरनिकः॥आनोतोपरटिचेत्यालोपः॥अत्रानुग्राहकत्वस्यार्थः॥तदुक्तं॥विद्याज्ञानेनठ

नच्यत्यानूलानिमिणहानिचःस्वयं॥अस्तानुग्रहकृद्देवो विठुलःकथ्यतेबुधैरिति॥केचिन्नुवेथनं
विन्॥यु॥श्वा॥विथुयाचनेक्विबंतःनयाठाःस्नात्याःनिस्पृहाःस्नानूलानानिमिविठुलइतिन्याच
स्तेइति॥विट्ठलशब्देचतुलचर्त्वयोष्ठेोभवतोनठटूथंलक्षणानावात्॥कालाठ्ठञित्या
दावपिठटूथपाठेप्रमाणंनास्तित्यादिचपांकोयंतद्दीयोग्रंथः॥अत्रस्तुतोपुंडलीकाभिल
षपूरणस्यहर्यारब्धतीर्थमूर्तेर्विठुलारव्यमूर्तिमूर्तेस्वकर्मेणवर्णनात्सर्वत्रपुंडलीवरद
रीविठुलइतिउद्दोषणकृतिमूलकएवबोध्यः॥अत्रसर्वेराहाच्युत्यनादृतिपक्षमाश्रित्ये
वसरसंचारःप्रायेणकथ्यते॥ङचिचफिटूसुत्रात्प्रथमैकवचनेत्यापि॥तत्राभिमंत्रेप्रकारद्व
यमपिप्रदर्श्यते॥तत्रद्वेदूदेद्विवचनंप्रगृह्यमितिप्रगृह्यसंज्ञकत्वादिनिराङ्गःपदकाले॥प्रगृह्यसंज्ञेव
सुसर्वत्रेतिपदशिरस्कत्वमंतर्वर्तिपदसंज्ञायांचप्रायेणवग्रहइतिहिपदकारस्योक्तौ॥विरूपेद्व
मिबहुत्वेहि॥घोतेर्डिचेनाणप्रत्ययेप्रत्ययेप्रत्ययस्वरेणनिपाताआतुदात्तादितिफिटूसूत्रेण
चाद्यैरुदात्तेबहुत्वेहोःप्रकृत्यापूर्वपदमितिसमासांतोदात्तत्वाधैकेपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
षनिघातेनोत्तरपदानुदात्तता॥उदात्तादनुदात्तेस्वरितइतिस्वरितःस्वरि
तात्संहितायामनुदात्तानामितिसूत्रेणेपेहतिप्रश्लेषापरपर्यायोदात्तस्यनिकं॥चरतइति

नोपेनांतोदात्तः॥अत्युत्यपिपेसेचफिषांतउदात्तइतिप्राप्तेपदिकांतोदात्तविध्ययकेनफिटू
सूत्रेणांतोदात्तोदात्तेनेहिवचनेत्यादीनामइत्येकारादेशस्यानन्तआंतर्यादुदात्तः॥अनष्टावे
कादशौडःशीभावेतेनसहगुणैकादेशेचैकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः॥अथाचष्टेइत्यु
दात्तपरं॥ईदूदेद्विवचनंप्रगृह्यमितिप्रगृह्यसंज्ञकत्वादिनिराङ्गःपदकाले॥प्रगृह्यसंज्ञेव
सुसर्वत्रेतिपदशिरस्कत्वमंतर्वर्तिपदसंज्ञायांचप्रायेणवग्रहइतिहिपदकारस्योक्तौ॥विरूपेद्व
मिबहुत्वेहि॥घोतेर्डिचेनाणप्रत्ययेप्रत्ययेप्रत्ययस्वरेणनिपाताआतुदात्तादितिफिटूसूत्रेण
चाद्यैरुदात्तेबहुत्वेहोःप्रकृत्यापूर्वपदमितिसमासांतोदात्तत्वाधैकेपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
षनिघातेनोत्तरपदानुदात्तता॥उदात्तादनुदात्तेस्वरितइतिस्वरितःस्वरि
तात्संहितायामनुदात्तानामितिसूत्रेणेपेहतिप्रश्लेषापरपर्यायोदात्तस्यनिकं॥चरतइति

अथंत्रे॥धः॥अनंकरुष्टस्यद्वितीयपंक्तिस्थः॥मध्योदात्तंपदं॥भवति॥एकान्त्यात्पूर्वमथीत्यामिति २२
प्रथमायाःनिदूःविभक्तेर्निपातप्रतिषेधः॥तिपूरणपोः॥पित्तेनानुदात्तत्वे २४ आतोनुपसर्गकः
कःकरणेरप्रकृतिस्वरेणानोदात्तत्वं॥अन्त्ययेषुपठितादावंतोयमन्यएव॥तेनोमनुपूर्वित्व
रेणानुदात्तः॥तथाचमध्योदात्तंपदं॥सुक्रः॥ऋंवेदेत्यादिनोणादिकेनरनूप्रत्ययांतो वि
पानः॥नित्स्वरेणायुदात्तेप्राप्तेकोदमव्यत्ययेनांतोदात्तः॥यद्वाऋंवेदेनिसूत्रेणांतोदात्तस्त्वा
पिनिपातनमितिरन्नंतोनाऽनविंतिरितिनिश्चादिक्षितोंकेराचार्यः॥वस्कनत्स्करःकूप्रत्ययांत
एवायंनिपात्यनरूपसिद्धः॥पक्षांतरेफिटूस्वरः॥अन्यस्यामितिपूर्ववदूदात्तेनेति॥ निदूः
निघातः॥प्रथमनिदूःविभक्तिस्थाभागादेकान्त्यस्यामितिप्रतिषेधाप्रवृत्तिः॥संहितायां रांमू
नुप्रचयः॥स्कवर्चीः॥बहुव्रीहौसोमनसीअलोमोषसीदित्युत्तरपदाद्युदात्तेनेति॥ १॥ ८

एवमेवान्यदापिनवदूक्तानांमेकाग्रयुक्तिभिश्चिंतनंनवदूक्तानुग्रहार्थंलोकोद्धारार्थंचश्रीनृसिं
हभगवतोरेषुप्रादुर्भूतोहृदयतेस्मायंपरमात्मेनिदर्शनावतारनिदर्शनरीत्याप्रतिपाद
कःसमनंतरोमंत्रः॥ ॥एतोमंत्वष्टर्जनयंतगर्भमतंद्रासोयुवतयोविभृत्रं॥तिग्मानी
कंस्वयशसंजनेषुविरोचमानंपरिषीनयंति॥ २ ॥दृ॥दृमः॥त्वष्टुः॥जनयंतगर्भं॥अ
तंद्रासः॥युवतयः॥विऽभृत्रं॥तिग्मऽअनीकं॥स्वऽयशसं॥जनेषु॥विरोचमानं॥परि॥षीं॥
नयंति॥ ॥अतंद्रासः॥स्वपराःशरूपेस्वकार्येअनलसाः॥जागरूकाःसत्यर्थः॥दृढायुवत
योनित्यनरूण्यःस्थूलदेहस्यनाशेपिलिंगदेहस्यनाशाभावाद्जरामराःसत्यत्रेतंद्रादि
देवहिरण्यगर्भप्रह्लादप्रमुखवद्यावत्संसारहेतुभक्तवराणांदासंस्याकालंस्वयंरूपावा
मंपरमेश्वरंजनयंतभजनयंतप्रादुर्भूतंकुर्वंतित्यर्थः॥तथाचश्रीभागवतेभगवान्

भागवनवात्सल्यतयात्मनीकआत्मानमपराजितंनिजजनाभिप्रेतार्थविधित्सयागृहीत
हृदयआविश्चकारेत्यादेःपरित्राणायसाधूनामित्यादिगीतावाक्येचभक्तवत्सलतयाभक्त
र्थमवतारस्वीकारःसूचितः॥अनीप्रादुर्भावेअस्मात्धेनुमतिष्णिच्॥अनीजूषितमित्यादि
सः॥भूतेलङ्॥वृधपुधनराजनेडूःभक्तुलक्षोरोरितिपरस्मैपदेप्राप्तेव्यत्ययेनलङ्॥बहुलं
छंदस्यमाङ्योगेपीत्यडागमाभावः॥कंदेवंपरमेश्वरं॥तत्पुर्गर्भे॥तत्रादित्यभिध्या
पत्तिमेदिनीकोशात्तत्पुरुषदेहिनामतःसूर्यस्यगर्भमुपासनार्थंहिरण्मयपुरुषरूपेणांतर्वर्त
मानं॥तथाचश्रुतिः॥यएषोंतरादित्येहिरण्मयःपुरुषोदृश्यतइत्यादि॥मिणोतीतिधीर्बु
द्धिस्तन्मंतव्यमीशंपरमेश्वरंदेवमात्मबुद्धिप्रकाशकत्वेनात्मवदभिन्नंकरणेन॥तथाचतत्रश्रीमच्छारीरकभाष्यं॥स्यात्परमेश्वर
स्यामीभावरूपान्मायामयंरूपंसाधकानुग्रहार्थंमायाह्येषामयासृष्टायनांपश्यसिना

रदेत्यादिस्मरणादिनित्यवर्गतस्यस्वमहिमप्रतिष्ठितंस्वाप्याधारविशेषोपदेशउपासनार्थोभ
विष्यतीत्यादिच॥अत्रसाध्येपरमेश्वरस्यापिकर्मीदिनियंतुः॥कर्मफलप्रदानुत्तिविध
कर्मास्पष्टस्यापिरूपंविग्रहोभक्तानुग्रहार्थंस्यादित्यन्वयः॥इलावत्रादित्यस्यभक्तेलक्ष
वत्रादित्यर्थः॥स्वपूरुषेछानुगृहीतरूपंस्वेलोपानष्टयग्वपुरित्यादिश्रीभागवनवचनात्
नित्यनूतनस्वात्मारामस्येश्वरस्यस्वभावतइच्छाश्रयत्वासंभवाच्च॥मायामयमिनिविशेष
णंनुनीवशरीरवद्वैनिकत्वनिरासार्थं॥ननुरुक्मिरजतवत्स्वप्रनिर्धिवच्चहेयत्वाचिंतनी
यत्वनास्यैकंसाधकानुग्रहार्थंस्यतस्यतयात्वायोगात्॥पुनःकिंभूतं॥विभृत्रं॥सर्वेषु
निधुविद्यूतं॥अनर्यामिरूपेणावर्तमानमित्यर्थः॥अंतर्यामिब्राह्मणमंत्रप्रमाणंदुर्दुभि
घोषायते॥निरमानीकं॥निरमंनीक्ष्णमनीकंवराहायवनोरपुहिरण्याक्षादिसंहारकर्यु

संयस्यनं॥तिरंमनी॥एंगस्वरंतद्दन्॥अस्मिन्मांसमरानीकरणाद्दत्युभयत्राप्यमरः॥लोकवेदयो:
शब्दार्थैकैक्यस्याकृत्यधिकरणेपोद्धानरूपेप्रथमतन्त्रीयपादद्दशमाधिकरणप्रथमवर्णक
मकलोकवेदाधिकरणेवाबरमाषादेर्निर्णीतत्वान्नकोशेपन्यासानौचित्यं॥त्वयन्न
सं॥त्वायनयशब्दंअतियशब्दिनमित्यर्थः॥अतएवबजनेषुस्कयस्करनरकिंनरादिषु
लोकेषुविशेषमानंविशेषेणासर्वेपरिशोभमानंविराजमानमित्यर्थः॥एवंभूतंसीएनंम
दुर्गेतंपरमेश्वरंसीएनामिनिघंटुपाठात्परिपरितःसर्वतोनयंतिस्वपरोपकारायेंद्र
वलिविश्वामित्रशुनशेवादयोदृष्टादृष्टव्यापारेणेपेंद्रवामनश्रीरामश्रीकृष्णादिरूपेणस्व
स्वेदृशंप्रापयंतीत्यर्थः॥तथायमपिपुंडरीकऋषिप्रवरःस्वतपःप्रभावेनस्वाश्रममनय रांमू
दिनिभावः॥अत्रसर्वत्रपदार्थः श्रीमन्माधवीयभाष्यानुगुणएवाश्रितोवाक्यनात्पर्यो १०

र्थएवपरमभिनवोवर्णिनरहितनात्यानंदकनीयता॥स्वरयोजनातुस्पष्टार्थमावेदते॥तत्रन्यु
त्पत्तिपक्षःप्रायःप्रदर्शयतएवाद्युत्पत्तिपक्षेतुयत्रातोदात्तोदृश्यतेतत्रकिंचोनउदात्तनिप्रव
र्तितेतद्बाधकस्वरागश्रित्यादिप्रयोगोघृतादिसूत्रकल्पने॥यत्रचाद्युदात्तदर्शनंतत्रविशेष
नःप्रमाणानुपलंभेरूपादिसूत्रकल्पनमित्याद्यूह्यं॥एवमन्येपि॥कविद्विशेषोपिनत्रततत्रस्व
रेण॥इत्या॥ईंगतेर्बाहुलकात्कनिनिनिस्वरेणान्तःसंस्वयाइतिफिट्सूत्रेणाद्युदात्तः॥इ
यं॥इंदेःकमिनिलोपश्चेतिकमिन्प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः॥त्वष्टुः॥सिषदीभो॥नप्तृनेष्टृत्व
ष्टृहोतृपोतृप्रशास्तृनेतृग्रावस्तुदित्तृनेष्टृपोतृनिपातोनित्यादाद्युदात्तना॥उनर्वन्नेतानामिनिफिट्सूत्रेणवा॥इत्युत्तेकोदात्त
स्थानन्तर्यादनुदात्तः॥जनयंतनिदुनिधानः॥गर्भ॥अर्निगृभ्यां भनिनिभनिप्रत्ययेनि
त्यादाद्युदात्तत्वं॥अनेद्यासः॥नन्मूञित्यादिफिट्सूत्रेणवोदात्तः॥बहुवी॥सिषासूर्षपदप्रकृतिः

स्वरः॥नञ्स्नञ्भ्यामित्युत्तरपदादेरुदात्तनानुवेकल्पिकत्वात्प्रत्ययस्वरेण प्राप्तिपदिकादेरुदात्तत्वेनसोनुदात्तत्वं॥विः मूत्रं॥हूज्हूहरणे॥कर्मणिनिष्ठा॥ऊदित्सोरेफागमः॥हूग्रहां वृद्धिनिषः॥गतिरनन्तरइतिपूर्वपदस्यनिघातस्यप्रकृतिस्वरत्वं॥मिगमानीवं विजनिशानेयुजरुचीत्यादिमकप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वेनान्तोदात्तः॥बहुव्रीहिवत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥स्वयशसं॥स्वशब्दःस्वनेतरन्येष्वपिदृश्यतइत्यनेनप्रत्ययस्वरेणोदात्तः॥बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिःस्वरः॥जनेषु॥जनीप्रादुर्भावेणिच्कर्मणिघञ्॥जनिवध्योश्चेतिवृद्धिनिषेधः॥श्रिखादायुदात्तत्वं॥विरोचमानं॥रुचदीप्तौ॥लटःशानच्॥तासनुदात्तेनङिदादुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमितिसूत्रेणचित्स्वरेणाधिकादुपदेशात्परस्यलःसार्वधातुकस्यशानचोनुदात्तत्वेशपःपित्स्वरेधातुस्वरशेषेणानुदात्तमुत्तरपद ॥ रांमू ११

समासेप्रकृत्युत्तरप्रतिःस्वरः॥पतिः॥निपाता आद्युदात्ताइतिफिट्सूत्रेणापिपर्नेःसर्वधातुत्वादनितोपि नित्यादाद्युदात्तः॥सोमः॥उक्तपरामर्शार्थकमव्ययं॥चोदेराकृतिगणत्वेननञ्पाठकर्तव्यान्॥चादयोनुदात्ताः॥यद्वासनेतरीतुलकान्॥डामपू॥पित्वादनुदात्तः॥पूर्वपदादिनिघातः॥नयेनि॥निघातः॥संहिताकालिकःस्वरःपूर्ववदस्तु॥ २ ॥ ॥इदानीं श्रीवैकुंठवासिविग्रहस्य रसागरस्यशेषस्य॥यिविग्रहसमानरूपंपूर्णावतारंरूपंविग्रहेनत्वावतारानंतरवदंशावतारं रूपइतीममर्थंश्रीकृष्णावतारानेदसूचनपूर्वकंबोधयितुंरूपमित्यंशृंगग्राहिकयावर्णयति ॥ ॥श्रीणिजानापरिभूषंतस्यसमुद्रएकंदिविकमपक्ष॥पूर्वीमनुप्रदिशंपार्थिवानामृत न्प्रशासद्विश्वधावनुष्टु॥ ३॥श्रीणि।जानापरि।भूषंनि।अस्य।समुद्रे।एकं।दिवि।एकं।अ पक्ष॥पूर्वी।अनु।प्र।दिशं।पार्थिवानां।ऋतून्।प्र।शासत्।विश्वधो।अनुष्टु॥ ॥अस्य

परमात्मनस्तत्त्वोपि श्रितसंत्याक्तनिजानाजानानि ॥ अनन्तानि प्रादुर्भवनानि परिसर्वतोभूयंनि अतं
कुर्वंतिलोकान् भक्तानिनिवारेशः ॥ समुद्रेक्षीरसागरेएकंशेषशय्यायिरूपेणजन्म ॥ यदि विष्णो
नन्तात्मकेस्वरूपभूतेलोकत्रयोपरितनेस्वयंप्रभेवैकुंठलोकेस्थर्यः ॥ त्रिपादस्यामृतंदिवी त्रि
तोदिवीतिपदस्यलोकत्रयातीतस्वयंप्रभस्वरूपपरतत्त्वदर्शनात् ॥ स्पष्टंवेदंज्योतिश्चरणानिधा
नादित्यधिकरणे ॥ तथाचश्रीलक्ष्मीगरुडादिसेवितंवैकुंठलोकविहायैकमपरमित्यर्थः ॥ ए
कमद्भावेतैकमप्यित्यन्वयः ॥ तत्राप्यूहान्भूंदुभागासंभिन्नभीमातीर्थादकूवाचकः ॥ हे
तिरूपेइतिप्रथममंत्रेणतीर्थमूर्त्तिक्षेत्रमूर्त्योः प्रकृतत्वात् ॥ तत्यागेप्रकृतहानाप्रकृतकल्प
नाप्रसंगात् ॥ प्रकृतहानाप्रकृतकल्पनादोषनियेवहिज्योतिश्चरणानिधानादितिसूत्रेण
यदतःपरोदिवोज्योतिर्दीप्यतइतिश्रुतेर्ज्योतिःपदेवपूर्वप्रकृतचरणवाक्यस्थत्रसप्रतिपाद्य

तदितिसंनिधेः ॥ पूर्वत्रस्थधातोर्हितोदकवाचकस्यापूर्वाद्धृत्याल्लसतेनप्रत्ययेनसाधकस्या
प्यत्रसत्त्वात् ॥ नचवेदिकनिघंटावपूर्वाद्धृत्यांतरिसनामपाठादुदकार्थत्वंनयुक्तमितिवाच्यं
क्यं ॥ उदकनामत्वेपिपाठेननदर्थत्वस्यापिसकप्रसिद्धत्वात् ॥ अन्यथामार्जनादिविनियुक्ता
पोहिष्टेत्यादिमंत्राणामुदकत्वकल्पनावप्रसंगात् ॥ अपक्कमेसोमोअब्रवीदापोभवंतुपो
नयइत्यादावर्थसंगतेश्च ॥ नचापूर्वाद्धोवेदेप्राणभूतउपदेशतीतिवत्प्रीणातेस्त्रीलिंग
स्वेनोरथायूहीदितिवल्लोकेछत्रिणोयांतीतिवच्चाजहल्लक्षणयातीर्थादकनतीरेनदुभयपर
नचात्रयानुपपत्तिशंकालक्षणायुक्तेतिवाच्यं ॥ कोकेभ्योदधिरस्यतीर्थदृष्टेःप्रवेनायेत्यादि
श्रुतिकायाश्चात्रयोनुपपत्तेरेवसर्वत्रलक्षणाबीजत्वात् ॥ प्रकृतेचेदंधिरूपेदृश्युपक्रमानुस
रणतीरस्यश्रीमूर्तेरपितात्पर्यगोचरत्वात् ॥ तथाचाक्रूरउक्तवान् तीर्थतीरेचश्रीमद्विट्ठलमूर्ति

तीर्थमूर्त्यात्मनेकंजनेनिफलितोर्थः॥उपकमेहेविरूपेरसुकांश्चेदमित्युत्थासनकादिनरना
रायणाख्यमूर्तिद्वयस्यचमिलितस्यैकावतारत्वंदत्रमूर्तिद्वयात्मकएकोवतारइतिस्थी
कृतं॥श्रीशेषवाग्यैर्वेकुंठवासिसमभिव्याहारलिंगाच्चनयोरिवास्यपूर्णावताररूपत्वं
स्थेते॥समभिव्याहृत्यलिंगत्वंचापसद्वाधिकरणे॥सश्रियतत्वगतेश्चोत्तरत्रचैत्ररथेमलिंगा २
दितिसूत्रेसमानानामेवप्रथमेसमभिव्याहारा भवंतीत्यादिनाप्येवस्थष्टं॥तस्मिनेवपू
र्णावतारेत्रयावतारेषुकृष्णकमगवान्स्वयमित्योश्रीकृष्णेरेवपूर्णावतारत्वोक्त्या
तदेवयत्प्रतिज्ञयाश्रीकृष्णावतारएवायमित्यपिध्वन्यते॥मैत्रेयःश्रीविष्णोनेत्वेनकृति
श्चित्पराशरगणनाविरोधःकृष्णस्तुभगवान्स्वयमित्यादिस्मृत्यप्रामाण्यंचाप्रसञ्जेत॥ रांमू
वंचवक्ष्यमाणगावोनवाश्चाउपतस्थुरेवेतिमंत्रस्थापत्यंगोपामितिश्रीविष्णुप्र १३

तिपादकास्यवामीयसूक्तस्थमंत्रस्थगोगोपालसूक्तस्थश्रीकृष्णस्यान्यागमनयमिपा
दकानांवृंदारण्येमहारण्येवत्सपालनुरकदाहत्वाधेनुकंदैत्यंगोवर्धनगतोविष्णुः॥चारच
न्गोगणंप्रागात्योंडीकंक्षेरेश्वरस्यादिपुराणानांस्मारकमिणीचल्लभवद्देश्चेकभूयेन
संगत्यैसिद्धं॥उत्तरार्धेनकालत्रयासकलपूर्वदिग्विभूतिभान्यांसर्वेश्वरत्वमाह॥सप्त
रमालाऋतूनूषट्वसंतादीनकालावयवान्प्रयासनप्रकर्षेणनिरंकुशास्वातंत्र्येणवि ६
यमयन्यार्थिवानांष्टधिष्ण्याःसंबंधिनांसर्वेषांप्राणिनांप्रदिशंनिरवयवत्वेनविभुत्वे
नचप्रकल्पंदिशंअस्तंदेदिशंरत्वर्थःविरधावुत्यादिनावान्॥तथापूर्वमनुपस्वादस्त
मनादिकंदिशंअनुष्टुसम्यक्कमेणविदधेमेरुत्यादिनाउत्तरापिनापूर्वदिरवंडदिग्वि
शेषोनंवाभित्यर्थः॥दिग्विभूतित्वेनसर्वनियामककालत्रयासकत्वेनचजगत्कारण

सजगत्कालकलेषूपलक्षणीये ॥ तथाचकालाकाशादिसर्वकारणः सर्वप्रशासकः पर
मेश्वरोयमितिभावः ॥ यद्यपिवसंतादिभेदनिष्पादकलेनश्रीसूर्यस्यकालप्रशासकत्वं प्रती
तमिनथापियआदित्येतिष्ठन्नादित्यादंतरोयमादित्योनवेदयस्यादित्यःशरीरंयआ
दित्यमंतरोयमयतीतिश्रुत्याश्रीसूर्यस्यापिपरमेश्वरनियम्यत्वेनोक्तमुख्यप्रशासकत्वम
स्यपरमेश्वरस्येव ॥ अक्षरंबरांतधृतेरित्यधिकरणेनाचप्रशासनादितिसूत्रेणतस्यचा
क्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौविधृतौतिष्ठतइतिश्रुतिमुदाहृत्यप्रशासनंप
रमेश्वरकर्मत्वादिनाभाष्येणास्यश्लोकस्यपरमेश्वरस्यसूर्यादिप्रशा
सकत्वोक्तेः ॥ कंपनाधिकरणेचयदिदंकिंचजगत्सर्वंप्राणएजतिनिःसृतंमहद्भयंवज्र
मुद्यतमितिविषयवाक्यस्थश्लोकानन्यवस्थापनावसरेभयादस्याग्निस्तपतिभ

वातपतिसूर्यइतिश्रुत्यासूपन्यासपूर्वकमेवमिदमग्निर्वायुःसूर्यादिकंजगद्भयादेवब्रह्म
णोविभूतयइतिभाष्येणचपरमेश्वरनियमेवस्वव्यापारेप्रवर्तनेत्यादिभाष्याच्च ॥ भीषास्माद्वातःपवतेभीष
दितिसूर्यस्तपतिभीक्षुंनराच्च ॥ एवंचयथाहिरण्यगर्भादेःसृष्टेरपियतोधाद्यमानिभूत
निनायंतेननद्भूतयोनिंपरिपश्यंतिधीराआकाशादेवसमुत्पद्यंतेइत्यादिश्रुतिनिबुज
भाद्यस्ययतइत्यादिषुचपरमकारणःपरमेश्वरएवश्रुतिनात्पर्यभूमिर्हिरण्यगर्भा
दिसज्जन्यत्वाननियम्यत्वाच्चतथात्रापिऋतुपरोक्तकालावयवानांसंवत्सरकालापर
नामकानांनादिविनाभूतनयानदुपलक्षितमहाकालस्यचमुख्यःप्रशासकःपरमे
श्वरएवश्रुतिनात्पर्यगोचरइतिहृदयं ॥ ॥ अथस्वराः ॥ त्रीणितरनेदुप्रत्ययेप्र
त्ययस्वरेणानोदात्तःस्त्रियाङ्ङिभक्तयनुदात्तलेआपुदात्तंपदं ॥ जानाः ॥ मनीषादु

भावे ॥ भावेघञ् ॥ सर्वविधानांछंदसिवेकल्पिकत्वाज्ज्ञानिषध्योश्चेतिनिषेधोनप्रवर्तते ॥
अतएववचकर्षात्वतोधर्योतउदात्तरत्यपवादस्याप्रवृत्तेोञ्नित्यादिर्नित्यमित्युत्सर्गप्रवृत्तेर्
वाद्धदात्तलंवृषादेराकृतिगणत्वादितिनुवेदभाष्येउक्तं ॥ शेछंदसिबहुलमितिबहुवच
नस्यत्रेलोपेयः ॥ परि ॥ पूर्वोक्तःस्वरः ॥ भूषेति ॥ भूषअलंकारे ॥ भौवादिकः ॥ तिङ्नि
घातः ॥ अन्य ॥ इदमोन्वादेशेशनुदात्तेलुनायादावित्यशादेशेनुदात्तः ॥ विभक्त्यनु
दात्तेत्वेसर्वानुदात्तेपदं ॥ इदोमभिति मंत्रेउपात्तस्येदमइहपुनरुपादानादन्वादेशत्वं ॥ अ
नए बोडिदंपदादीतिविभक्त्युदात्तत्वेन ॥ नन्नोनादादित्यनुवृत्तेः ॥ समुद्रे ॥ समुनदि उ
दीङ्क्लेदने ॥ स्फायितंचीतिरक् ॥ कित्वान्नलोपः ॥ प्रत्ययस्वरेणोदित्यस्यानोदात्तत्वेसमा रांमू
सस्वरेणकुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणवानोदात्तःसमुद्रशब्दः ॥ यद्वानलघावंतेदृश्योश्चक १५

दृश्योयुरुरिनिमध्योदात्तत्वेप्राप्तेपाटलापालकांबासागरार्थेनामितिफिटूसूत्रेणानोदात्तः ए
कं ॥ रणंनीकेत्याणादिकसूत्रेणकनित्वादाद्युदात्तत्वंसांगरिटामदंनानामितिफिटूसूत्रेणवा
दिवि ॥ अन्य ॥ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरितिनोडिदंपदाद्यनुप्रयुक्तेवाविभक्त्युदा
त्तत्वं ॥ पूर्वी ॥ पूर्वपूरेणादिति धातोरेणादिकोनूप्रत्ययेनित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ सांगरिटामिति
फिटूसूत्रेणवाअनुप्रतिपानस्वरेणाद्युदात्तो ॥ यद्वाधान्येनिदित्यनोनिदित्यनुवर्तमानेभृस्तृ
स्मृहीतिसूत्रेमनिन्प्रत्ययेचिकारादनित्वेरूप्रत्ययेनित्वादाद्युदात्तोनुदात्तः ॥ मापूरणादित्य
स्मान्मूलविभुजादिभ्यःकूरितिकप्रत्ययेप्रत्ययस्वरेणप्रत्युदात्तं ॥ शेदि ॥ दिशाअनिसर्जने
कलिगादिसूत्रेणाकिन् ॥ नित्त्वेरधातोरंतउदात्तरूनिधातुस्वरेवाकवनुदात्तत्वेआद्युदा
त्तंपदं ॥ पार्थिवानां ॥ तस्येदमित्यर्थेपृथिव्याञञौवित्यणूनित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ कतून् ॥

ऋगेतो॥अनेश्वेतिनुः॥श्वालिखेनगुरोभावः॥प्रत्ययस्वरेणगतोदात्तः॥प्रशासनू॥शासकर्तृ
नुभिष्टो॥लटः शता॥अक्षित्यादयः षडिसार्यलसंज्ञा॥नाभ्यस्ताछतुरितिनुमूनिषेधः॥अ
भ्यस्तानामादिरित्यादुदात्तः शासश्छः॥ततः प्रादिसमासेकुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणमेो
दात्तपदं॥वि॥पूर्वेकिः स्वरः॥दधो॥तिङ्निघातः॥अनुष्टु॥बहुलवचनादनुपूर्वोनिघा
तिः॥कः प्रत्ययेर्णोतोदात्तंसमग्गित्यर्थकमव्ययं॥३॥ ॥अथेहश्लोकेवतीरित्यपूतना
स्तनपयःपानाद्यतिमानुषलीलस्यापिश्रीकृष्णस्येश्वर्यनकेनापिशक्यतरत्वाह॥ ॥
कस्मंवोनिएयमूचिकेतबलोमानृजनयनत्स्वधाभिः॥बर्हीनांगर्भोअपसामुपस्था
न्महान्कविर्निश्चरतिद्यावान्॥४॥ ॥कः॥इमं॥वः॥निण्यं॥मा॥चिकेत॥वत्सः॥मानृ॥ रांमू
जनयत॥स्वधाभिः॥बर्हीनां॥गर्भः॥अपसां॥उपस्थान्॥महान्॥कविः॥निः॥चरति॥स्व १६

धाः॥वान्॥इममिति॥श्रीकृष्णावतारवाचकंनस्तवनारिपरामर्शकं॥अतएवैनादेशाभावः॥अ
वतारवाचकस्येदमःपूर्वमनुपादानात्स्तवनादेशात्तिरोहितमित्यभिप्रेत्यमंत्रेइममित्यवत
रिणाभिहितस्येवश्रीकृष्णमितिमंत्रेपुनरस्येत्यनेनेदमापरामर्शादस्तवनादेशात्स्येवेतिपू
र्वमंत्रेस्येत्यत्रास्यानुदात्तोयादेशः॥तथाचेमंप्रादुर्भूतंश्रीकृष्णपरमात्मानंनिएयंनिएय
शब्दस्थवैदिकनिघंटावंतर्हितनामकपाठात्योक्तनिघंटोनयोभिप्रायेणागतो
योअपांगर्भोविनांनागर्भस्त्वस्थानांगर्भश्चरथामित्यादिमंत्रेचसर्वेनियामकनयोक्तमंत्र
र्थोमिएमित्यर्थः॥एवंरूपंवःयुष्माकंब्रह्मेंद्रादिदेवानामप्येकःआचिकेतविदांचकार
वर्तमानेवाक्षरसिलुङ्लङ्लिटस्तिलिटजानातीत्यर्थः॥आडाद्योनित्योवा॥इम
इदंपिशाकस्येनवाकोपिनजानातीत्यर्थः॥वत्साहरणगोवर्धनोद्धरणादिलीलास्कन्धे

द्रादीनामपिमोहविजृंभणस्यस्यष्टत्वादीश्वरत्वेनैवतानंकेषांचिदेवनत्वकदाचिदेवेतिभा
षः॥नचगर्भोयोऽपामित्यादावग्नेरवादिगर्भत्वंप्रतिपादितंनेश्वरस्येतिवाच्यं॥यः
पृथिव्यांतिष्ठंनित्यादिश्रुत्यापरमात्मैवपृथिव्यवाद्यंनर्वतिप्रतिपाद्यतइतिअंतर्यामि
ब्राह्मादिषुतत्तद्धर्मव्यपदेशादित्यधिकरणेनिणीतत्वेननत्समानार्थतायात्रापिपरमेश्व
रपरत्वोचितत्वात्॥सर्वेश्वरीनांगतिसामान्यस्यन्यायत्वात्॥अन्यथाप्रथमाध्यायोक्त
समन्वयसिध्यभावप्रसंगात्॥अग्न्यादिरपिसर्वेनर्वतिसर्वस्वरूपेश्वररूपेणैवस्तु
तइत्यवश्यवक्तव्यत्वात्च॥नहित्वमग्नेरूद्रोभरूरोमहोदिवइत्यादौप्रतिपाद्यमानंरुद्रा
दिरूपत्वमग्नेःस्वतःसंभवतिनाचयद्रूपेणास्तितिविवक्षितंतत्सएवमुख्यःपरमेश्व
रस्तात्सर्यैणप्रतिपाद्यतइतिवक्तुंश्लिष्टतरमितिसुधियोविभावयंतु॥योयंवत्सःदे

रांमू १७

वकीयशोदाप्रभृतिगोपीनांगवांचवत्साहरणादौपुत्ररूपेणाजातोपितन्मानृःनाएव
देवकीप्रमुखाःस्वपामिहैविर्लक्षणैरनेःदृष्टूरजननःप्रजाइतिस्मरणात्॥जनयत
आदावेवाजनयत॥पूर्वमेवत्सावनारक्षनीर्देवकीयशोदादिकानिर्मायत्स्वयंतास्व
त्सरूपेणाजायेनेत्यर्थः॥नथान्येश्वरावतारोयंनजीववज्जन्मेतिभावः॥नहिजीव
स्वजनकमुत्पाद्यैतेनैवरूपेणानत्पुत्रोभवति॥नथोचेवंविधापारमहिमप्रतिपाद
कमंत्रांतरं॥कउनुतेमहिमनःसमस्यास्मत्पूर्वेकरयोनमापुः॥यन्मातरंचपितरंच
साकमजनयत्पासत्वाःस्वायाइति॥किंचायंवत्सहीनामपासामितिपूर्वमंत्रस्थस्यत्स
म्यंतस्यविभक्तिविपरिणामेनात्रानुषंगः॥दिव्येकमश्वमितिपूर्वमंत्रेस्त्रीत्वेनवृ
त्तेनचनासामेवप्रकृतत्वात्॥माध्यकृनामप्यनुषंगः॥तन्मातेमातरित्यत्रैकार्थ्य

वहितसंबंधः॥मन्मनेनुबद्धानामित्यत्रेवार्थपदद्वयव्यवहितवृत्तिविशेषः॥अपसामित्य
स्यैववाऽऽदरलिंगव्यत्ययेनस्त्रीलिंगतयाविपरिणम्यतयात्राप्यन्वयः॥तयाचबद्धानां
मपांसमुद्रोदकानांगर्भःशोषणायिरूपेणात्मवदंतर्वर्तमानःसन्तेषांमेघापसामु
पस्थात्समुद्राद्वृत्यादिप्रार्थनयाकरणाविन्निश्चरति॥त्वानंश्रेणावतरतीत्यर्थः॥यतो
महान्सकलजगत्सूतिः॥एनमेववृहच्चामदनुक्त्वेतीमांसंतएतमग्नावध्वर्यव
इतिश्रुतेः॥कविः॥सर्वज्ञः॥स्वधावान्॥दत्तादिसमर्पितहविर्लक्षणस्वभागभोक्ता
वेदयज्ञभोक्तात्वित्यर्थः॥जीवत्कर्मगर्भवासादिक्लेशाभाक्परतंत्रःपामरःकिंचित्सः त्व
प्रारब्धभोक्तात्वेतिमहद्वैलक्षण्यं॥यद्वाऽदोमानुःश्रीदेवकीप्रसूत्वाअजनयत् रांमू
पश्चाद्वत्सःपुत्ररूपेणावतीर्यगोगोपालादिभिःसहाग्रागत्यांतर्हितस्तमेनंनि १८

ण्यमत्रक्षेत्रेनर्हितमनिगोप्यमित्यर्थः॥श्रीविष्णुर्लंकआचिकेत॥भगवत्प्राप्तावंतरायं
विपर्ययंयत्नमतीनांरहस्यवत्कर्महिमतानस्यदुःशकत्वादिनिभावः॥नदुर्लंकंस्कंदमाह
त्यंदेवाप्रतिश्रीमहादेवेन॥सर्वयासात्विकंभावंकर्तुंनेवत्करेश्वरि॥त्राक्येनपौंडरीक
स्थविष्ठोस्मरनमस्कृते॥येनकेनाप्युपायेनराजसीकुरुतेमतिं॥शक्तिर्नूणामकलमा
मामृतेपरमेश्वरीति॥कोसावनिगोप्योदुर्विज्ञेयोर्थस्तमाह॥बद्धानामपांजंतूज्यानां ग
भीमादिनोर्थस्तेभिन्नानांचंद्रभागोदकानांगर्भःअंतर्वर्तमानःस्वभावान्यश्चेतेषांमे
घापसामुपस्थात्सरोवरान्निश्चरतिवहिर्निसृत्यघनीरकटिकररूपेणाद्रव्येणवृत्तिभा
वः॥भूतस्यनिश्चस्सरणस्यवर्तमाननिर्देशोनिःसृतस्यरूपस्येहानीमपिवर्तमान
त्वात्॥अथवाप्रथममंत्रेवत्सपदेनपुंडरीकमक्षाभिधानादिहापिवत्सपदंतदर्थक

मिनिश्रीपुंडरीकलावकोयंमंत्रः॥तथाहि॥निष्यमंतर्हिनंयुमंतपोच्ययमियासिधिगो
पनादनतिप्रसिद्धमिनियावत्॥पुरमंपुंडरीकेपुष्पाकंमध्यकआधिकेन॥एतत्तपःप्र
भावंनकोपिजानातीत्यर्थः॥यःवत्सःवदत्युत्कंकमनाःवत्सवत्मानुस्थानीयभगवत्ये
मविषयश्चसन्मातृःस्वजननीःस्वपोधिकाश्चभगवन्मूर्तीःस्वधामिःस्तनैवधीयंतेधा
र्यंतेननुयागादिवदत्रिगादिप्रतिनिधिद्वारेतित्वधाःस्मरणध्यानात्मनिवेदनादिरूपः
प्रेमपूरंपूर्णाभक्तयःस्तामिःकरणभूताभिःणिजंताण्णिचुप्रयोज्यकर्त्रभिरजन
यनाप्रादुर्भूताश्चक्रेअकारयद्वा॥भगवदादिभीवानांभक्तेश्छाधीनत्वात्॥मानृरि
तिबहुवचनंहेविरूपेइतिप्रथममंत्रोक्तमूर्तिद्वयंनदुपादानभूतगोकुलादिस्थितश्री रांमू
कृष्णामूर्तिस्थेतिनिश्चितिप्रायेणायश्चस्वधावानुक्तव्युत्पत्याप्रमलक्षणमाकिमाद् १९

वर्षाकालेबहूनामपांगर्भोभवतिशरदांदोअपसामुपस्थान्यध्यानप्रदादिनियावत्निश्च
लनितारस्थितेनभवति॥अनेननमुनिवासकालेनतत्तपःप्रभावाद्वर्षादकपूरस्थनदाश्रमःस्था
नात्पुरनःपश्चाच्चद्विधाभूयेवगमनंननुनदापूर्ववनमितिसूच्यते॥तेनचकमलवदुकम
ध्यस्थित्यागोएयादृत्यप्रवृत्तंपोंडरीकइतिकःविनामव्यज्यते॥अकनापिवर्षाकालेपुंड
राकवदुदकमध्यस्थितिस्तत्स्थानस्यस्पष्टेवविभातीति॥अथस्वराः॥करतिकायेतेषां
मिरितिइमिप्रत्ययेप्रत्ययस्वरेणानोदात्तत्वं॥इमभित्यत्रोक्तएव॥वः॥अनुदात्तंसर्वम
पादादावित्यधिकारस्थेनबहुवचनस्यवस्मसावित्येनेनवसादेशेनुदात्तः॥निएंय॥नि
नयतेर्मूलविभुजादिलाकएषादरादित्वाण्णेत्रप्रत्ययस्वरेणानुदात्तः॥आ॥निपा
तनःस्वरः॥अवतेर्वाकुलकानूडाङिप्रत्ययस्वरोवा॥चिकेत॥किनज्ञाने।लिट्॥निजू-नि

धातः॥वत्सःपूर्ववदंतोदात्तः॥मातृः॥मानपूजायां॥ननूनेधृरतितृजंतोनिपातश्चित्सादंतो
दात्तः॥अंबासागराधीनामितिफिट्सूत्रेणवा॥जनयतः॥जनीप्रादुर्भावे॥हेतुमतिणि
च्॥जनीजृषितिमित्त्वादुपधाह्रस्वः॥मातृरित्यत्रानेनोकर्तुरेवैकमित्वं॥यद्वाएिजंताज्ञि
च्॥मातरोजायंत॥स्वधामातृरजनयंत॥वत्सःस्वधामिर्मातृरजनयत॥स्वधानामेय
तेकर्तृत्वेनाणेोकर्तृत्वाभावाणेोकर्मत्वेन॥लडिबहुलंछंदस्यमाङ्योगेपीत्यडभाव
तिङ्निघातः॥स्वधामिः॥डुधाञ्धारणपोषणयोरित्यस्मादोतोनुपसर्गकरणेत्र
त्रेणकृत्यल्युटोबहुलमित्यत्रबहुलमितियोगविभागात्कर्मण्येकप्रत्ययः॥अत्रैवय
त्रउपस्थादित्यत्रात्रेोपसर्गेरित्यनेनाधिकरणेकप्रत्ययवत्॥ननूपस्थादितिस्त्री
ङ्पदाङ्स्थन्नाङ्योर्मध्येवग्रहवदत्रस्वधान्नाङ्स्वन्नाङ्धान्नाङ्योर्मध्येनवेतिपदस्थ

इकाव्यहितोत्तरभागेवग्रहरूपपदकारस्योल्लाप्रसिद्धःपदपाठवग्रहःप्रातीतिनिरवग्रहंस्व
धान्नाङ्पदमिति॥पदकारेवैरोधरूपेचेन्मैवं॥अंतर्वर्तिपदसंज्ञकोत्तरत्वावग्रहनियमस्यप्रा
यिकत्वेनतत्करणेदोषाभावात्॥तथाहि॥अग्निःपूर्वेभिर्ऋषिभिरित्यत्रऋषिभिःपदेति
सःपूर्वमवग्रहःपूर्वेभिरित्यत्रनयज्ञस्यपदेवसूत्विजमित्यत्रऋत्विजपदोत्तरंनावग्रहः॥कीदृगि
दृःअर्थेनादृक्यादृगेवदृदृशोनादृगुच्चनदृत्यादेोदृक्परात्पूर्वंनावग्रहः॥एवमिंद्रोदधाचः
इंद्राग्नीमित्रावरुणादृदृस्पतिरित्यादिषुपूर्वपदेबहुतरमवग्रहाभावोदृश्यते॥किं
चदिहस्वधामदुन्धिमंत्रेअनोदृक्परतयास्वधान्नाङ्व्याख्यायसंलोकंदधातिपृथ्वानी
त्येवंवेदभाष्येश्रीमाधवाचार्यैःस्वपरोत्तरमवग्रहाभावेकृत्यादितंत्रतुल्य न्यायेनात्र
वग्राहाभावेपितृनीयांतत्वपदेपपदकस्वधान्नाङ्व्युत्पादनंनदोषाय॥किंचैकपदेउभय

श्रांतवेर्निपदस्तंत्रायांपचयवर्ज्येणपूर्वोक्तयग्रहणाधर्तिप्रसिद्धापदकारेणेति॥यथायथासंवीक्षवर्ज
मित्यत्रवीरपदोत्तरावग्रहस्यवर्ज्योत्तरावग्रहेणावाधः॥एवमत्रापिसःपूर्वोक्तयग्रहप्राप्त
स्यपदोत्तरावग्रहबाधः॥भिसःपूर्वोक्तयग्रहस्यप्रायिकत्वान्नेतिसर्वेषांसमानमितिनकिं
चिदाविलमित्यत्रमनिविस्वरेण॥प्रत्ययस्वरेकुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणसमासस्वरेण
वामध्योदात्तंपरं॥भिसोनुदात्तत्वात्॥बहूनां॥नित्यंछंदसीतिबहुराद्यानूङीप्॥ना
मान्यतरस्यामित्यनेनामित्वनुदात्तोङ्ङाछंदसि॥बहुलमितिनामउदात्तत्व॥गर्भः॥पू
र्ववदम्लंनत्वादृषादित्वाद्वाद्यदात्तः॥अपसां॥आपूर्व्यामोअस्मादापःकर्मण्या
यांहरत्वश्चेतिसूत्रेणाकृतित्वादाद्यदात्तेप्राप्तेव्यत्ययेनप्रत्ययाद्यदात्तत्वमितिदर्शनं रांभू
धानेत्यत्रवेदभाष्ये॥आमोनुदात्तत्वेमध्योदात्तंपरं॥उपस्थान्॥उपतिष्ठंत्यापो २१

नेतिउपस्थःसमवृद्धिरादेशः॥आतश्चोपसर्गेरित्यधिकरणेकप्रत्ययः॥पथादिश्छंदसिबहुल
मितिसूत्रेअत्यल्पमिदमुच्यतेत्यवयवरेणपूर्वेकंपरादिश्चपरंतश्चपूर्वांतश्चापिदृश्यते
पूर्वादृश्यतेव्यत्ययोबहुलंनतदितिभाष्यात्कचिन्नि॥पूर्वपदांतोदात्तप्रकरणे
मरुद्भ्यादीनांछंदसीतिवचनेनमरुद्भ्यादित्वंगीकारेणवापूर्वपदांतोदात्तत्वं॥मह
न्॥महपूजायां॥वर्तेरुषन्महदित्यनिप्रत्ययांतोनिपातः॥प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं॥
कविः॥कुशवे॥अवरः॥प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः॥निः॥नृनयेक्विपूक्रनरक्षानेरितीत्वे
धानुस्वरेणनिपातःस्वरोवा॥चरति॥निङ्निघातः॥स्वभावात्॥पूर्ववन्मध्योदात्तत्वे
नि॥४॥ ॥इदानीमन्येषामत्यादीनामनर्हितत्वेपुनर्पद्रादिवदस्याविर्भूतरूपतया
धिक्यमाह॥ ॥आविष्योर्ध्वनेचारूरात्मजिज्ञानामूर्ध्वःस्वयशाउपस्थे॥उभेत

पुर्विभ्यनुजीयमानात्मतीचीसिंहंप्रतिनोषयेते ॥ ५ ॥आविःस्यःचर्धते।चारुःआस्कःजि
त्यानांऽधैः।स्वःयशाः।उपःस्थे॥उभेनिःस्वष्टः।विष्यनुः।जायमानान्।प्रतीचीःइति॥सिं
हंप्रति।जोषयेतेइति॥ ॥आस्कःअस्कः।पूर्ववद्जहल्लक्षणा॥चंद्रभागोदकेननदीत्वे
त्यर्थः॥जह्नवीबाललक्षणा॥चंद्रभागानदीरित्यर्थः॥आविस्यआविर्भूतंअतश्चारुरति
रुचिरंगोवर्धनेमत्स्याद्यपेक्षयाधिक्येनवर्तते॥मत्स्याद्यवतारेणामथनारब्धेतिरो
हितत्वात्॥यद्वाआस्कःपूर्वमंत्रेचरमार्थेमानुपदोस्कःकृतिस्वमूर्तिषुमध्येप्रथममंत्रेषु
स्कपदोस्कःपांडुरंगआविर्भूतोवर्तते॥श्रीकृष्णमूर्तेरंतर्धानानंतरंयोमूर्तेरविर्भावस्त
त्वात्॥ऋषिरस्रवयोरक्षत्तपोरक्षदित्यत्रेवाधिक्यमेव॥ननुयास्कोस्कःजन्मादिविकृ
तिरंतर्गतनवनीयविकाररूपा॥श्रीपुंडरीकस्कःऋषिःप्रभावेणासकलजनमोलभ्यंविशेषणे

नाह॥जित्यानामिनि॥कुटिलानांमंदानांवेत्यर्थः॥जित्यस्कःकुटिलेमंदइतिमेदिनी॥ईदृग्
नामपिजनानामुपस्थेसुजानेरेआश्लेषसइतिभावः॥उपस्थःरोफसिक्रोउरुरित्यमरः॥
नात्॥यद्वापूर्ववदधिकरणेकः॥स्वयशाआत्मयशाउपस्थेउपस्थानेइतिनिरुक्तवच
नात्॥तथाचउपस्थेसमीपस्थानेऽधैःअनासीननयानिष्ठंनित्यर्थः॥यूपोष्ठ्यएविनि
युक्तऽधयुषुणइतिमंत्रस्वारस्यात्॥प्रमाणद्वयसन्निधिसूत्रस्थप्रथमश्रद्वितीयश्चऽधै
र्धमानेमतोममेतिभाष्यस्वारस्याच्चोर्ध्वरादूउच्चनावचनउक्तार्थेपर्यवस्यति॥स्वयशा
मस्करत्यानयद्यारुरित्यर्थः॥महद्भयंवज्रमुद्यतंभीषास्माद्वातःपवतइत्यादिश्रुतिप्रतिपा
दितः॥सकलजगत्प्रणासकोदंडादिदुरासदोपिप्रभुर्भक्तमहिनाकलभःकरेधृश्च
वनीतिश्रीनृसिंहनिदर्शनेनाह॥उभेद्यावापृथिव्योग्राभोगनरंतिवनन्नत्यस्करनरादि

संपादित्यर्थः॥ स्वदृष्टादिति तेजस्विनोजायमानान्विनाप्रा थैनादिकंस्वयमेवकंभेआ
विर्भूयमानात्श्रीनृसिंहान्विधत्तुः॥ आदावनिमयंप्रापत्तुः॥ पश्चानुहिरण्यकशिपुं
त्वासिंहासनस्थंश्रीप्रह्लादोषिनेसहनशीलंसिंहंश्रीनृसिंहमित्यर्थः॥ सिंहंसहनमि
तिनिरुक्तात्॥ प्रतीचीप्रत्यंचोप्रतिगतंस्रोतोप्रतिआभिमुख्येनजोषयेतेस्वयंनिकामंप्र
सेव्यमाधिजनेरधिसेवयतनृत्यर्थः॥ जुषीप्रीनिसेवनयोः॥ हेतुमतिणिच्॥ श्रीयात्क
मनेनुत्वर्थेलिच्॥ प्रीत्यासेवनेनरतिविरहनत्वात्॥ नयाचप्रह्लादमहिम्नाश्रीनृसिंहस्व
श्रीपुंडरीकाक्षविप्रभावेणायमपिस्कलनःस्कसेव्यश्चजातरतिभावः॥ × योऽनयेत्या
नेभवतिलभतेसावन्यतरतोव्यपेदेशमितिन्यायस्यसमानयुक्त्यासिद्धत्वात्॥ ४४

रोंभू
२३

यद्वाउभेगर्वहतिसंन्यायहतीजायमानादविर्भूयमानादात्मादिष्यनुरपसरतःतन्निष्ठेनान
वनरतिर्यावत्॥ नहियोयस्मादिष्टेनितन्नतनस्यासक्तिर्दृश्यते॥ प्रतीचीप्रत्यक्प्रवणेउभे
नेतृतीयेधिहृतीसिंहंसहनशीलमिमंसेवेनेत्यर्थः॥ प्रत्यक्षानुभयमानमहिमतयाविभू
तिष्यस्मिन्संन्यायपरस्यजानिविद्यायहंकारबन्धःश्रांतःकरणासक्तिर्नकिंनुचेतनपरस्य
दृढनिश्चयवतश्चपुंसएवेतिभावः॥ ॥ अथस्वराः॥ आविष्यः॥ आदुःपूर्वादवतेरोणा
दिकस्नुः॥ प्रत्ययस्वरेणानोदात्तादाविःशब्दस्यायादेशस्त्यविधस्यत्यपः अमेदकन्नसिवेन
स्यवृद्धिर्यलोव्यायस्मान्नरतिपरिगणितत्वादाविष्प्रस्योपसर्व्यानंछदसीतिवचनेनन
चार्थत्यपूसवर्णविधादनुदात्तनरतिमध्योदात्ततां॥ हृस्वान्नादेर्नसिनरतिषत्वं॥ वर्धने॥
निदूनिपानः॥ चारुः॥ हृसनिजनिचरीमियुण्॥ जित्वादाद्युदात्तः॥ आरुः॥ हृदमोन्वा

देशेऽनुदात्तः॥विभक्त्यनुदात्तेसर्वानुदात्तंपदं॥जिह्वानं॥नहानेःसञ्चदात्तोपश्चेति
मन्निनित्युत्तरपदेनित्तादाद्युदात्तत्वेप्राप्तेव्यत्ययेनप्रत्ययाद्युदात्तत्वं॥अव्युत्पन्नेपदे
फिट्स्वरेणाप्रातिपादिकांतोदात्तत्वेविभक्त्यनुदात्तत्वेमध्योदात्तत्वं॥ऊर्ध्वः॥ऊर्ध्वमानि
चाहुत्वकाद्वप्रत्ययः॥धृषोद्रादित्वाद्वृस्यधुः॥प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः॥स्वयशाः॥व
हुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतस्वरउक्तः॥उपस्थे॥मरुद्धादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तोन्ता
उभेउभपूरणेडुपधत्वाप्रकिरःकरूतिकप्रत्ययःप्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः॥स्वांगा
शितीट्प्रोषधृतादित्वादंतोदात्तोवा॥त्वष्टुःक्त्वेनःनित्स्वरेणाउनुर्वन्नंतानामि
तिवाद्युदात्तः॥विभक्त्यनुः॥विदुनिघातः॥आर्यमानात्॥जनीप्रादुर्भावे॥कर्तरि रांभू
लट्॥लटःशानचिदित्वादित्वात्त्रयन्॥शानचोदुपदेशाल्लसार्वधातुकमित्यनु २७

दात्तेत्रयभितादाद्युदात्तत्वं॥अंतर्भावितण्यर्थात्कर्मकर्तरिलटिविवक्षितेतुअचःकर्तृय
कीत्याद्युदात्तत्वं॥प्रतीची॥अत्रेवदभ्रेष्यं॥प्रतिपूर्वादंचेर्व्रस्त्रिगादिनाक्विन्॥नलो
पः॥अंचेतश्चोपसर्ज्यानमिनिङीषु॥अचइत्यकारलोपेचाविनिदीर्घत्वं॥उदात्तनिव
त्तिस्वरेणाङीषउदात्तत्वं॥वाछंदसीतिपूर्वसवर्णदीर्घइति॥अत्रोपसर्ज्यानिकङीषुक्तिः
पूर्वपक्षवार्तिकमिप्राया॥उगित्यंचतिग्रहणात्सिध्यमितिसिद्धांतपक्षेतूखास्रादि
ष्वतिप्रसंगस्योगिदचामितिसूत्रस्थांचतिग्रहणेननियमार्थेनवारणाद्युगितश्चेतिङी
त्रेणेवङीषु॥उगितश्चेतिसूत्रेकेयटेतुअत्रेवसूत्रेचरावृत्तौलुप्ताकारनकारस्यांचेनरनु
करणं॥रूपांस्कलुगितिविभक्तेर्लुक्॥नतश्चोगितश्चेतिसूत्रेस्थमप्यंचतिग्रहणंनि
यमार्थमित्युक्तं॥नचानुदात्तस्यचयत्रोदात्तलोपइतिसूत्रेणयस्मिन्नुदात्तेपरउद

नालुप्येतेसउदात्तस्त्यर्थंकेणविहितस्योदात्तनिवृत्तिःस्वरस्यापवादत्वात्स्वौविभक्तौविहि
तलुगाकारश्चभिपरकपूर्वपदस्यौदात्तःस्वरःप्रतीयेतेत्यत्रप्राप्नोतीतिकथंपूर्वोक्तभाष्य
मितिशंकनीयं॥सर्वविधीनांछंदसिवैकल्पिकत्वेनचाविद्यपवादात्प्रवृत्तिरितिश्रीम
धवाचार्यैरेणाभाषायात्॥इदंभक्तिरितिवत्सामान्येनपुंसकमितिप्रत्यवमर्शात्न
पुंसकेप्रथमाद्विवचनं॥नपुंसकाच्चेत्योऽशी।भावः॥तस्यासर्वनामस्थानेनागस्त्यभक्षा
दचस्त्यलोपः॥चावितिस्वरापवादत्वेचेश्छंदस्यसर्वनामस्थानमित्यसर्वनामस्था
नविभक्तस्योदात्तस्वरप्रवृत्तिरित्यपरःपेयाःरुगामरतिप्रतिभाति॥सिंहं॥हिंसि
सायां॥पचाद्यच्॥सिंहोवर्णविपर्ययादितिपृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः॥विज्ञादे रांमू
नोदात्तता॥प्रति॥प्रानेः॥प्रयतेर्वाऽनिःप्रत्ययस्वरेणनिपातस्वरेणवाद्युदात्तत्व २५

जोषयेते॥जुषीप्रीतिसेवनयोः॥हेतुमतिसार्यंवाणिच्॥निरुनिपातः॥इदानींश्रीरुक्मिणी
देःसेव्यतामाह॥५॥॥उभमद्रेजोषयेतेनमेमनगावोनयाश्चाउपतस्थुरेवैः॥सदक्षा
णादक्षपतिर्भूवांजनियंदक्षिणतोहविर्भिः॥६॥उभेअद्रे।भद्रेइति।जोषयेतेइति।
नमेमेइति।गावःनयाश्चाःउपातस्थुःएवैःसःदक्षाणां।दक्षःपतिःबभूव।अंजंति।
यं।दक्षिणतःहविःभिः॥॥उभेश्रीरुक्मिणीराधिकारूपेहेभद्रेकल्याणरूपेमेने
ल्लियौ॥मेनाशब्दोनिल्लीणोमेनामानयंत्येनमितिनिरुक्तवचनात्॥जोषयेतेनसेवे
तेइत्र॥स्वार्थेणिच्॥हवोर्थेनयाद्यः॥उशब्दोवेषर्थेषुनिपतनंतीतिनिपातस्वरूपेनिरुच्य
तेनिप्रतिषेधार्थस्यानार्षायामुभयमन्वध्यायंतेनंद्रंदेवममंसतेतिप्रतिषेधार्थस्यपु
रस्तादुपाचारस्तस्त्यत्यत्रनिषेधति॥दुर्मदासोनसुरायामित्युपमार्थस्यउपरिष्टादुप

चारत्वस्येयेनोपमीयेतेत्यादिश्रीयालेनोदाहृतत्वात्॥ यथावा॥ मनेत्यिवोचामरहस्तेराजा
नमनुयतःसेवतेएवमेनंश्रीपांडुरंगराधिकारकिमेषोभजनत्वर्थः॥ तदुक्तंकादमा
हात्म्ये।द्विधास्थितामहालक्ष्मीःश्रीरिनिर्हीरितिप्रभुं॥ उपास्तेचामरैर्दिव्यैःपार्श्वयोरुभ
योरपीति॥ तत्रगोपालवपत्वाद्वाधिकासहचरत्वं॥ यालीलयाधृतनवीनरनुरूपरूपत्वा
दावविनाभावोक्तेःश्रीलक्ष्म्यवतारभूतरुक्मिणीसाहित्यमपियुक्तं॥ रमाधृतालंकृत
पार्श्वभागमित्युक्तेर्भूम्यवतारसत्यभामावोद्वैतीयीकी॥ अत्रत्रयेक्तिप्रत्ययसत्वेपिमुख्या
मुख्यरूपकोटिद्वयविवक्षयाराधिकासत्यभामयोरेकत्रोक्तित्वविवक्षयावाउभयत्रो
क्तिः॥ सेवतेरेवेत्युक्तिरुत्प्रेक्षाविवक्षया॥ तथाहि॥ तद्भिन्नत्वेननद्भावत्वेनवाप्रमि रांभू
तस्यार्थस्यतद्धर्मसंबंधनिमित्तकस्तत्वेननद्भत्वेनवाआहार्योरोपउत्प्रेक्षेतिहिउत्प्रेक्षा २६

सामान्यलक्षणं॥ स्वरूपहेतुफलरूपाउक्तानुक्तविषयत्वसिद्धासिद्धविषयत्वजातिगुणक्रि
यादिरूपाश्चतद्वांतरविशेषास्तेनल्पकल्पाः॥ तत्रयथाधूमस्तोमंतमःशंकरत्यत्र धूम
समूहभिन्नत्वेननिश्चितस्यतमसोनीलत्वादिधूमधर्मसंबंधनिमित्तकोधूमस्तोमत्वा
रोपः॥ यथावाकलिंदजानीरमरेर्धर्मम्लावकाःप्रकामंरुरुचुर्मुरिवाह्वाः॥ ध्वांतेनवैराध
मिगार्थमाणाःक्रोशंतिमन्येवयिनःकिलोरारित्यत्रक्रोशनकर्तृत्वधर्मीभावत्वेनप्र
मितानांबकानामधर्मभूतत्वाद्वत्वरूपतत्समानाधिकरणतद्धर्मसंबंधनिमि
तकत्वाद्वाधर्मत्वेनारोपः॥ तथात्रापिकश्चिन्यत्नहस्ततयागम्यमानस्यतूष्णीभाव
स्यचामरव्यजनबीजनारूपसेवनभिन्नत्वेनप्रमितस्यपतिनिकटवर्त्तित्वपतिशे
षभूतत्वरूपतद्धर्मसंबंधनिमित्तकःसेवनत्वारोपोभावप्रधानमाख्यातमितिया

रूकस्मृत्यनुसारिवेषाकरणमते॥ प्रथमानविशेष्यकशाब्दबोधादिकार्किकमतेनुपनिषन्
मनाग्निकटवर्तित्वविशिष्टतूष्णीभावविशिष्टयोः स्त्रियोः सेवनकर्तृत्वेलक्षणा॥ इयंचस्त्री
यास्वरूपोल्लेखा॥ तूष्णींभावेसेवनतात्पर्यात्॥ मनांतरेपिविशिष्टोपमायामुपमानो
पमेयविशेषणानामार्थत्वोपमेयस्यवाक्यार्थत्वेपिकर्तृविशेषणयोस्तूष्णींभावसेवनयोरा
र्थीभेदाध्यवसायात्॥ सदानिकटवर्तित्वादिनिमित्तानुपादानादनुपात्तनिमित्ता॥ तू
ष्णींभावस्योपमेयस्यनिगीर्णतयानुपात्तविषया॥ प्रथमानविशेष्यकलक्षणमतेनुमेय
तानिरूपितोपमेयस्योपादानादुपात्तविषया॥ तूष्णींभावस्यसिक्षत्वेसिक्षविषया॥ गम्यते
त्वसिक्षविषयेत्याहुरूह्यमितिसंक्षेपः॥ यद्वारूपकेतिवाक्यालंकारे॥ किमिवमायानक
रोतीतिवत्॥ नचचामरहस्तत्वादिसेवानुरूप्यदर्शनात्तत्सेवनाभावेनजोषयेतेरत्य

नुपपन्नमितिवाच्यं॥ अनेंद्रियदेवनारूपेणापूर्वोदाहृतस्कांदवचनेनाकसेवनस्यापलपितु
मशक्यत्वात्॥ स्थितस्थितामुज्झितःप्रयातामित्यादिवर्णितरीत्याकटिकरनादिरूपेण
तद्दत्वस्थानस्यापिसेवारूपत्वाच्च॥ अथमहिषीणांतन्नभगवतिप्रेमातिशयंवृंदावनादि
वासकालिकधेनुदृष्टांतेनाह॥ वाग्भाःहंभारवंकुर्वत्यःप्रस्कंदत्पयसोधनागोवृषएवैःस्व
कीयैश्चरितैरितिवेदभाष्यं॥ धेनवोयथात्सवत्सादिकमनाहृत्यार्चर्वितृणादकवलोन्मि
नमुखोनिर्निमेषनयनैःप्रेमभरेणश्रीकृष्णमूर्तिमवलोकयंत्यउपनस्थुःनिद्रिनवद्रि
रिवनमित्रवनसमीपेस्थिनाबभूवुर्वृंदावनोदोनथदानीमपिसेवेनेरन्चित्रलिखितवत्ति
तमहिष्योप्रेमभरेणत्युपमालंकारः॥ साश्चारणधर्मस्यानुपादानात्सर्मलुप्तोपमेये
॥ गोदृष्टांतेनतस्युरिति मूलनिर्देशेनेदानीगवांसमीपावस्थानाभावोजोषयेतेरत्यनि

मानन्निर्देशेनराधिकावस्थानस्यवर्तमानत्वंचव्यज्यते॥यद्वापूर्वमुत्प्रेक्षायांनिर्णीतस्यव
मीपवर्तितविषयस्यस्पष्टीकरणायायंयोनिर्देशः॥यथावृंदावनादौगावःप्रेमपूरपूरी
तयासमीपेतस्थेमाअपिनतस्त्रयतःसमीपेस्थिताअतःसेवंतइतिसमुदायार्थः॥अ
त्रापमानगतबहुवचनेनोमरत्युपमेयेदिलोक्त्याचपूर्वोक्तरीत्यात्रकिंहितेपिनद्यकी
नांबहुत्वंध्वन्यते॥श्रीभगवतिगोप्रेममरश्चश्रीभागवतेस्पष्टीकृतः॥तथाचदत्रागो
गावश्चकृष्णमुखनिर्गतवेणुगीतपीयूषमुत्तभितकर्णपुटैःपिबंत्यः॥शावाश्चुतस्त
नपयःकवलास्मनस्थगोविंदमात्मनिदृशाश्रुकलाःस्पृशंत्यः॥वृंदावनंत्रजदृशामृ
गाश्चवेणुवाद्यमृतचेतनसाराताः॥दंतदष्टकवलाधृतकर्णानिद्रितालिखितचित्रमि रांमू
वासन्नित्यादि॥श्रुतदेवाद्यास्त्रमरश्चश्रीबलदेवंविनेवात्रागमनमाह॥सदृति॥दक्ष २८

त्रोबलवाचीवैदिकनिघंटौ॥दक्षाणांबलवतांमध्येयदतिशयितंबलंतस्यपतिरधिपति
र्बलदेवइत्यर्थः॥बलाधिक्यादूलंविदुरितिवचनात्॥बभूवबलरामरूपःस्वयमेवासीदि
त्यर्थः॥बलरामस्तत्रैवांतर्हितोननुदृष्टयकूनयातस्यागमनमितिभावः॥दक्षिणतःश्रीरु
क्मिणीतोदक्षिणभागेवस्थितंयश्रीविठ्ठलंहविर्भिःपत्रपुष्पफलाद्यर्पायनैरंजंतिन
पेयंतीदानीमपिभक्तादृनिरोषः॥यद्वाहविर्भिःसहयंगलंति॥अथवाहविर्भिःपयो
दधिघृतादिभिरंजंतिआर्द्रीकुर्वंतिमहापूजासमयेघृतआदिभिर्यस्याश्चंजनंकुर्वंती
त्यर्थः॥सदृतिपूर्वेणान्वयः॥अत्रदक्षिणेनदृत्युक्तिसारस्यादोश्रीविठ्ठलपूजातनउ
त्तरसंस्थक्रमानुसारेणसव्यतःश्रीरुक्मिण्यादिपूजेतिध्वन्यते॥ ॥अथस्वराः
उभेअत्रोक्तःस्वरः॥भद्रे॥भद्रिकल्याणेसुखंचेत्यस्मादजेंद्रेत्यादिनारकप्रत्ययेन

लोपश्चनिपात्येते॥प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तता॥रन्तंतानाउनविरंतिरितिश्रीदिक्षितोक्तिरक्त
चिंत्या॥ऋन्नाभ्यःप्रष्टिभिः॥भद्रोभद्रयासचमानः॥शक्रःसुसुक्तान्॥उग्रोजज्ञे॥गोरो
ननृषिनदृत्योरोक्रज्ञभद्रसुक्रोग्रोगोरादिपदानामंतोदात्तदृनेनैकेषांचिद्गंतत्व
स्यापीष्टत्वात्॥छंदसस्वरव्यत्ययकल्पनेचगोरवं॥अतएवभद्रिकल्याणदृनिधानो
रक्ष्यनुनासिकलोपेभद्रराड्॥निपातनदृतिमाधवः॥जोषयेते॥निदृनिघातः॥न॥
नयतेरन्येभ्योपीतिडः॥प्रत्ययःस्वरः॥मन्यतेःकेवलाद्धानिरुक्तोक्तेरतोविनण्यर्थो
ढ्राक्रर्नेरिकारकेसंज्ञायामितिकर्मणिघञ्॥नश्चिमन्योरलिद्येत्वमित्यनएकारो
श्चित्वादाद्यदात्तत्वेटापूविभक्तेरुदात्तः॥स्थानतआंतर्यादनुदात्तदृत्याद्यदात्तंपदं रांभू
माधवाचार्यास्तुभगोनमेनदृतिमंत्रेमन्यतदृतिमेनापचाद्यचित्याहुः॥तत्रचित्वादं २८

नोदात्तत्वेप्राप्तेव्यत्ययोबाहृषादितंवाकल्प्यं॥गावः॥गमेर्डोरितिडोप्रत्ययस्वरः॥नसोनु
दात्तत्वेआद्युदात्तंपदं॥वाश्राः॥वाशृदृस्त्रीतिरक्प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तता॥उ
पत्यत्रोक्तं॥तस्थुः॥तिदृनिघातः॥ऐवेः॥इणोगतेः॥इणदृ॥स्यांवन्निमित्तभावेवन्निमित्तवे
दमाह्य॥निवादाद्यदात्तः॥सः॥त्यजितनियजितस्यांडिदितिआदिप्रत्ययेडित्वाट्टिलोपेप्र
त्ययस्वरः॥दक्षाणां॥दक्षेतेत्साहार्थकात्कनुञ्भूजितिवादाद्यदात्तः॥दक्षपतिः॥पत्यावैश्व
र्यदृतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥बभूव॥तिदृनिघातः॥अंजंति॥अंजूव्यक्तिम्रक्षणकांतिग
तिषु॥अस्माल्लटि॥झमू॥अंतिप्रत्ययाद्यदात्तस्वरेणमध्योदात्तंपदं॥नन्वतिदृतिद
दृतिनिघातःशंक्यः॥पादादित्यत्वात्॥अनुदात्तंसर्वमपादादित्यपादसमाप्तेरधि
कारात्॥अतिङुदात्तत्वादात्मनेपदस्वरत्वाभावेच॥बभूवेत्यस्यतिङुदात्तत्वात्॥भिन्नवाक्यस्थत्वा

त्र॥समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्ष्यतिवचनात्॥अतएवबहूक्तेस्तत्सामर्थ्यं
निर्देशपतिरित्याद्याश्रित्यापिननिघातः॥बाहूक्तेत्यनेनव्यवधानाच्च॥तस्मादित्युत्तरस्य
तिपरिशेषणात्॥यंयंत्यजिनियजिभ्यस्त्यादिप्रत्ययस्वरेणोदात्तः॥दक्षिणतः॥दक्षि
णोत्तराभ्यामतसौजिगित्यस्मात्यर्थकस्यातसौचश्चित्वादंतोदात्तना॥हविर्भिः॥अर्तिशु
चिहुसृधृक्षिपतिनुहानेरसिप्रत्ययेयप्रत्ययस्वरेणासेनुदात्तेखमध्योदात्तंपदमिति॥ ६ ॥
कटिकरत्वादिस्वरूपंवर्णयति।उद्यंयमीतिसवितेवबाहूउभेस्तिरोयतेतमोमरुज्जन्
उत्तुन्नमत्तुमंजनेतिमत्मान्नवामानःस्योनसनाजहाति॥ ॥उन्।यंयमीति।सविता
इव।बाहूइति।उभेइति।तिरो।यतनः।मामः।रुंजन्।उन्।नुन्नं।अत्तं।अंजने।तिमत्मा रांमू
न्।नवा।मानुग्वः।वसना।जहाति॥ ॥सवितेवसूर्यइवसर्वप्रकाशकःसर्वप्रेरकश्चि ३०

भयोंतर्याम्ययंश्रीविष्णुःउभेबाहूभुजे॥द्वौपरोहूयोःभुजबाहूइत्यमरोक्तेर्बाहुशब्दस्यस्त्रीत्वान
द्विशेषणस्यौभइत्यस्यस्त्रीत्वं॥उन्नुन्नतःसन्नुपलक्षनतरूपरत्नंयथातथायंयमीति॥यमउपर
मे॥यङ्लुक्॥तूष्णीमुपरतव्यापारोऽनवरतंकटिस्थितोकरोकरोतीतियावत्॥तमेवभांतम
नुभातिसर्वमित्यादिश्रुत्युक्तसूर्यचंद्रादिभासकस्यापिपरमेश्वरस्यास्यसवितेवेत्युपमानं
जगद्भासनाविष्टपुरुषबोधनायकिंचित्साम्येनैव॥प्रकृतिमहत्तत्वाकाशादिपुनुगतत्वात्प्राकृ
तावत्सर्वगतश्चनित्यइत्यादिश्रुताकाशोपमानवत्॥नथोनोसिचोसिंचनःस्वजनितजाड्य
हानीर्थैर्लोकत्रयमितिसिचोपादोउद्यंयमीतिसंयतोसंयुक्तोकरोतीत्यर्थः॥मंदाकिनीनि
र्विशोगवतीतिवाधोगंगेतिवेहचरणावुपुनातिविश्वमित्यादिवचनात्॥सत्यलोकमा
रभ्यत्रिभुवनसेवकत्वंत्रिपथगायाएव॥अत्रचविशेषानुपादानात्संकोचकाभावान्ज

गत्रयसेचकत्वपर्यवसायिधात्वर्थानुगमात्सिचाविद्यस्यभिषयगाद्वाराजगतेचक्रश्रीभगव
च्चरणपरत्वंमुक्तं॥अत्रलक्षणाद्वृत्त्यासंकोचिनद्वहिर्व्याप्तधात्वर्थानुगमाद्विमुनित्यमुक्तसर्वेत
परमात्मपरत्ववत्॥तथाचजिज्ञासासूत्रेअत्रलक्षणाःप्रसिद्धयप्रसिद्धिभ्यांजिज्ञासितव्यत्वोक्ते
पिअत्रलक्षणाद्वृत्तेदेवअत्रलक्षणप्रसिद्धिमुक्तमाष्येउक्तं॥अत्रलक्षणाद्वृत्त्यहिव्युत्पाद्यमानस्यनित्यमुक्त
त्वादयोर्थाःप्रतीयंतेवृत्तेर्धातोरर्थानुगमादित्यादि॥अत्रयद्यपिविक्रमतेवामपादंतु
ष्टनरवनिर्भिन्नोर्ध्वंडकटाहेत्यादिपदैर्लोचनयावामपादस्यैवजाह्नवीजननद्वारासेचक
त्वेनद्विवचनमयुक्तंतथापिक्रमतेपिबंतेत्यत्रलक्षणयैवोक्तस्यैवकृतिमंत्रेइवयुक्ताधिकरणोक्त्या
यतनीयंतिरजनकत्वेनचोपपादनीयं॥यद्वासिंचनःफलेनयोजयनृनिसिचाविनिर्दे
शाच्योक्तोर्थोपिचरणपरत्वेसूयोजाः॥ध्येयंसरापरिभवघ्नमनीष्टदोहं॥अन्यर्चनं

रांमू॰ ३१

कामदुघांघ्रिपद्ममित्यादिवचोनिचयेनभगवच्चरणयोःसकलफलप्रदत्वोक्तेः॥किंचभीमः
विभेतिस्मात्स्माद्वीमानदीतिभीमःनथाभूतः॥तथाचस्कांदमाहात्म्ये॥तरंगैर्पीषयंतीस्वा
दृष्ट्वासेव्यनिघ्नन॥तांभीमांप्रेक्ष्यदेवाद्यैर्वचनमब्रवीत्॥एहिदेविनमेनव्यंनमयं
कर्तुमर्हसि॥ममोदग्गादिदंक्षेत्रंसंप्लावयितुमर्हसीति॥अनेनभीमानीरविहारित्व
निनं॥ऋंजनं॥ऋजिमर्जने॥मर्जयन्नूनकर्कर्मणीतिवेषः॥ब्रीह्यादिबीजानीवभक्त
कर्मणिप्ररोहाक्षमानिकुर्वन्नित्यर्थः॥यद्वालंकुर्वन्निनिवेदमाध्योक्तएवार्थः॥स्वभ
क्तयाजनानलंकुर्वन्यतेतजनोक्षारूपेस्वव्यापारेप्रयतते॥अथवासिंचोन्निक्ष्यिरि
रस्यूरोचेत्येवमुभेऋंजन्नलंकुर्वन्भूषणेइवधारयन्यतनवृत्यचयः॥तथाचस्कांदे
युक्तःकमलपत्राक्षोमौलिशिक्यविराजितः॥विभ्रद्वंशंवामकरेदक्षिणेपद्ममुत्तमं।

स्कल्कपिरिशिष्टया स्यांत्रो भिनोत्सवया चित्तरूपि ॥ यद्वाजलजलेनजलाई त्वासिंचनत्तो
सिचोपयन्नरेवोभूषयन्नित्यर्थः ॥ किंचसिमस्मात्सर्वस्मात्वरीमात्रान्शुक्लेश्चेनवर्ण
चंदनपिष्टाला दिकं ॥ यद्वावैद्यकनिघंटौशुक्लशब्दस्योदकनामत्वपाठात्शुक्लमुदकं अ
कंसारभूतंरसंपयोहव्यंगवीनादिकंवाकिंचिदप्युपायनमुरजनेआदत्ते ॥ पत्रंपुष्पं
फलंतोयं ॥ अथवप्युपहृतंभक्तेःप्रेम्णाप्रयच्छतीत्यादिभगवद्वचनात् ॥ भक्तादि
तंकिंचिदप्युपादायप्रीयतइतिभावः ॥ प्रीतोभगवान्वैकुंठादिदद्दातीत्याह ॥ यःनवा
अभिनवानिवसनावसनिवासिवसनानिवैकुंठादिवसतीःमानुष्यःयत्रोदाप्रभृतिपो
जननीप्योगोपीप्यःगोप्यश्च ॥ जनयित्रीप्रसूर्मातोऽत्रामाताचशृंगिणीत्यमरात् ॥ रांमू
एकत्रोषेणोभयंविवसणान् ॥ जहातिददातीत्यर्थः ॥ त्यागोविहापितंदानमित्यभि ३२

धानात् ॥ अत्रमानुषहृत्वंवत्साहरणलीलाभिप्रायं ॥ तथाचश्रीमद्भागवते ॥ किंपुनःश्रद्धया
मत्याकृष्णायपरमात्मने ॥ यच्छन्प्रियतमःकिंनुरक्तात्मानरोययया ॥ यानुधान्यपिसा
स्वर्गमवापजननीगतिं ॥ कृष्णभक्तस्तनक्षीराःकिमुगावोनुमानरः ॥ पयोसियासामपि
वपुत्रस्नेहस्तनान्यले ॥ भगवन्देवकीपुत्रःकेवल्याद्यखिलप्रदइति ॥ यद्वामाद्रुमानेना
हृत्यस्मान्णुलनत्वाविनिवृत्तिमानुवाह ॥ तथोपायनंसमर्प्यभगवतमानुष्य
प्रमिनिविषयंकुर्वन्यःपरयद्यइति ॥ यावन्नरावार्थकत्वपक्षेकीर्तयन्नोवावैकुंठादिव
सतीर्ददातीत्यर्थः ॥ गम्यमानापिक्रियाकारकविभक्तीनांनिमित्तमित्युक्तेरागत्येत्य
ध्याहारोवा ॥ मानुष्यायत्रोदादिभ्यःसकाशादत्रागत्यनवेवसनावसनेपरिधानोत्तरी
यवस्त्रेजहातित्यजतिदिगंबरत्वमवलंबतीत्यर्थः ॥ दिगंबरत्वंयावस्थानंचनूनंपुंड

रकमुनेर्दिगंबरबालकृष्णध्यानपरत्वान्नेयथामांप्रपद्यंतेनांस्तथैवेतिनियमोक्त्यनु
सारेणोचित्यात्॥ द्विवचनस्यसकपांसकलुगित्यात्वं॥ ॥अथस्वराः॥उत्॥उंदीकूदने
क्विप्॥नलोपः॥धातुस्वरेणोदात्तः॥यंयमीति॥यमउपरमे॥अस्माद्यङ्लुकिलटू॥
नुगतोनुनासिकांतस्येत्यासस्यनुगुपलक्षितानुस्वारागमः॥यङोवेतिपर्ङागमः
तिङ्निघातःसवितेव॥षूप्रेरणे॥तृचिचित्वादंतोदात्तः॥सवितृशब्दः॥द्वंद्वेनवासमासो
विभक्त्यलोपःपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचवक्तव्यमितिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वादि॥बाहू अ
तिदृंहणेत्योणादिकसूत्रेणबाधनेरूप्रत्ययोहकारांतादेशश्च॥प्रत्ययस्वरेणांतो
दात्तत्वं॥उभे॥बाहुविशेषणत्वेबाहुःस्त्रीपुंसयोर्भुजइतिस्त्रीलिंगष्टाबंतः॥चरण रांमू
यर्थकसिचाविशेषणत्वेनद्विशेषणत्वेनुसकपांसकलुडित्येडभावः॥शेइतिप्रगृह्यसंज्ञा ३३

उभशब्दस्यांतोदात्तत्वाद्भूवेकादेशस्यविभक्तेश्चैकादेशस्यचोदात्तत्वं॥सिचौ॥सिचस्वरेण॥क्वि
प्॥धातुविभक्तिस्वरौ॥यजने॥निडुनिघातः॥नामः॥मिथःषुभूवेत्योणादिकेमकिप्रत्ययः
स्वरः॥मामादयोपादानस्यपादानार्थकत्वं॥ऋंजनू॥ऋंजतेर्लटःशानजानचाविनिलक्ष
णेहेतौरिनिवानुदात्तेहलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वाच्छना॥छंदस्यभयथेतिशानुदा
र्धधातुकत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तापृक्तेःशानप्रत्ययस्वरेणांतोदात्तना॥अथवाव्यय
यनञ्समासेपद्यशाप्रत्ययेयलसार्वधातुकानुदात्तत्वेपिशास्याकारेणानोगुणइतिगुणेए
कादेशउदात्तेनोदात्तइत्यनोदात्तत्वं॥उदात्तयोरूकःस्वरः॥अंतसानित्यगमने॥अंहं॥
रणमीकेत्योणादिकेनकन्॥नित्वादाद्युदात्तत्वं॥सिमस्मात्॥अविसिचिसिसृपिभ्यः
कितिनितिनोनेमन्॥नित्वादाद्युदात्तत्वंप्रासेव्यत्ययेनप्रत्ययाद्युदात्तत्वं॥यद्वासर्वधा

धीनांछंदसिवेकल्पिकत्वान्श्चित्यादिरित्यस्यापवादस्याप्रवृत्तेःप्रत्ययाद्यदात्तत्वात्सर्वानुदात्तेसिद्धिः
यद्वाभिमत्याथवेत्यादिफिट्सूत्रेणांतोदात्तः॥एवंप्रतिपादिकांतोदात्तेविभक्त्य
नुदात्तत्वेनमध्योदात्तता॥नवा॥णुत्वेनो॥ऋदोरविनिकमिण्यप्रत्ययस्यपित्वादनुदा
त्तत्वेधातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं॥शेश्छंदसिबहुलमितिशेर्लोपः॥अर्थानरेविभक्तेरात्वं॥
मान्त्यः॥नृजंतत्वात्मानिपादिकांतोदात्तत्वेसत्वनुदात्तत्वेचमध्योदात्तता॥वसना॥व
सनिवासे॥वसआच्छादनेवा॥भावेकरणेवाल्युट्॥युवोरनाकावित्यनादेशेलीनीनि
प्रत्ययात्पूर्वोदात्तेआद्युदात्तंपरं॥पूर्ववन्नृविभक्तेर्लोपआत्वंवा॥जहीति॥ओहाक्॥
त्यागे॥तिङ्निघातः॥अत्रसवत्रमंत्रेप्रायोवर्तमाननिर्देशादिदानीमपिभगवतोव रांमू
र्णिनरूपतयावस्थितत्वसूचनार्थाः॥७॥ ॥इदानींस्नानकालिकश्रीमूर्तिदर्शने ३४

नविज्ञप्तिपूर्वकस्नानमिप्सितमाह॥त्वेषंरूपंकृणुतउत्तरंयत्संपंचानःसदनेगोभिरद्भिः॥कवि
र्बुध्नंपरिमर्मृज्यतेधीःसोदेवतातासमिनिर्वपस्व॥८॥ ॥यद्यदासद्मनेनिजप्रासादे
विराजमानःगोभिर्गोविकारैःक्षीरदध्यादिभिरित्यर्थः॥कार्यकारयोरभेदात्प्रकृतिवाच
कगोपदेनविकारलक्षणान्॥नदुनंशारीरकभाष्यसूक्ष्मंतुदर्हतादितिसूत्रे॥कृष्णेनिश्च
यश्चविकारदृष्टः॥यथागोभिःश्रीणीतमत्सरमिति॥गोविकारैःपयोभिर्मत्सरंसोममि
श्रितंकुर्यादितिनत्रराक्ष्मनंदीयंसंपंचानःसंपर्कंगतःस्नाप्यमानइत्यर्थः॥ननोद्रिर्जलेः
संपंचानःसन्त्वेषंदेदीप्यमानमनिशंभमानमुत्उत्तमंउत्कृष्टंतरूपंकृणुतेकरोतिप्रक
राण्यतिनदानींकविःक्रांतदर्शीनित्यानित्यविवेकवान्बुध्नंसंसारवृक्षमूलंसर्ववासनाम
यमंतःकरणंपरिमर्मृज्यतेपरितःसर्वतोमार्ष्टिशुद्धंकरोतिनदृग्नेनेत्यर्थः॥ननःसा

धीः बुद्धिर्देवनात्तोदेवेन भगवनानतावित्यारिनाब्रह्मावगाहनयोग्यबृहत्वं प्रापिनासतीसी
तिः प्रतीतिः ब्रह्मप्रतीतीरूपाबभूवभवतीत्यर्थः॥ ॥अथसंहितेपेणास्वराःकथ्यंते॥तिपे
चिषदीप्तौ॥पचाद्यचितिचित्वादंतोदात्तना॥रूपंफिट्स्वरेणांतोदात्तनिहनिघातः॥देवे
ने॥उत्तरंनिपात्तायुदात्तत्वं॥तरपःपित्वादनुदात्तत्वं॥यत्॥फिट्स्वरेणोदात्तः॥त्वं
ष्टंचानः॥ष्टचीसंपर्केरोधादिकः॥अस्माल्लटःशानचिन्नसोरल्लोपइतिभ्नसोकारलो
पः॥चित्वादंतोदात्तत्वं॥सदने॥सीदंत्यत्रेत्यधिकरणेल्युट्॥लितीतिप्रत्ययात्पूर्वोदा
त्तना॥गोभिः॥फिट्स्वरविभक्तिस्वरे॥अद्रिः॥उडिदंपदाद्यप्युंभ्रेयुम्यस्यसर्वेना
मविभक्तेरुदात्तत्वं॥कविः॥बुधंउभयत्रफिट्स्वरः॥परि॥निपातायुदात्तत्वं॥सृ[illegible]रां
ज्यते॥मृजूषुञ्शुधौ॥अस्माद्यडिअभ्यासस्यरुक्॥तिङ्निघातः॥धीः॥ध्यायतेः

प्रसारणंचेतिक्विबादि॥धातुःस्वरेणोदात्तः॥सा॥तछंदाकारेणोदात्तेनगवेकादेशउदात्त
देवनाना॥देवेननना॥तनोतेंःकर्मणिनिष्ठा॥छंदसअनुनासिकस्यलोपेप्राप्तेव्यत्ययो
नात्वं॥देवपदंपचाद्यजंतत्वादंतोदात्तं॥तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥स
मितिः॥संपूर्वादिण्गतावित्यस्मात्क्तिन्॥गत्यर्थानांज्ञानार्थकत्वप्रतीत्यादिपदेप्र
सिद्धं॥संपूर्वस्येणोपिसमयाःशपथाचारकालसिद्धांतसंविदइत्यादोप्रसिद्धं॥त
दोचनितिप्रत्ययावितिगतेःपूर्वपदस्यप्रकृतिःस्वरः॥कृत्स्वरापवादः॥बभूव॥तिङ्
निघातः॥८॥एवमुक्तंमहिमानमुपवर्ण्यप्रार्थयते॥ ॥उरुनेज्रयःपर्यतिव
ध्यंविरोचमानंमहिषस्यधामा॥विश्वेभिरग्नेस्वयशोभिरिद्धेभिःपायुभिःप
ह्यस्मान्॥ ९ ॥नोभगवन्नूनंवज्रयःअविद्यांयभिभावकंविरोचमानंविद्योषेण

शप्यमानंउरुव्यापकंधामनेजोमयंसर्वोधारभूतंस्वरूपंमहिमस्यपद्मनुल्यस्यातिमंदस्या
पिबुध्यपूर्वोक्तंसंसारदृक्षमूलंमनःपर्येतिपरितोव्याप्यवर्तते॥स्वत्स्वरूपंनदंतःकरणे
सर्वतःप्रकाशमानंभवतियथावर्णितःस्वरूपदर्शनमात्रादित्यर्थः॥अत्यद्भुतस्व
भावंयमहिमेतिभावः॥अनोहेअग्नेअविद्याकर्मादिदाहकस्वरूपप्रकाशकतेजो
विशेषालंकृतदृशःअविद्यानावृत्तस्वरूपेणसर्वदादेदीप्यमानस्त्वंविश्वभिःसर्वैः
स्वयंभिरविद्यानावृतस्वरूपप्रकाशनादिनानाविधकीर्तिरूपचरितैरस्मान्पा
हिसंसारभयाद्वस्॥कीदृशैः॥अदब्धेभिः॥कामादिदस्युभिरहिंसितैः॥कामा
दिनाशकैरिनिभावैः॥पायुभिःपालनशक्तैः॥नन्वत्रमंत्रेचरमंमंत्रेचस्पष्टम रांम्
ग्निपदोपादानहेतवोमंत्रयोरेतन्मंत्रसाहचर्यादस्यसर्वसूक्तस्यचाग्नावेवना ३६

ग

त्पर्यंनभवतीतिचेन्नेषं॥ननदेवतानांपरमेश्वरोभेदेनैवतत्रस्फुटत्वात्परमेश्वरेएवस
र्वमंत्राणांमुख्यतात्पर्यात्॥तथाचश्रुतिस्फुटावाम्नातं॥अतःऋषयोदधुस्त्वयिमनोव
चनाचरितमिति॥यथाहिराजस्फुटप्रबलशत्रुजयेनामात्यादिस्फूर्त्यतेत्वयाप्रबलशत्रु
जितस्त्वंधन्यइतिनामोस्फुटितरमात्यादिपर्यवसन्नाअमात्यादिषुजयकारित्वाभावा
त्किंतुराजनतात्पर्यवतीतवराजाशत्रुजेतामुख्यधन्यस्तदमात्यस्तान्॥भवदादिर्धन्यइ
एवंननदेवतास्वघटमानेश्वरसंबंधिभिसर्वस्मृत्वादिभिःसासादेवतास्फूर्त्यते॥न
तिषांमंत्राणांननदेवतास्फुटात्पर्यंकिंतुपरमेश्वरएवनदेभदृष्टेश्चतद्वयवादेवता
स्फूर्यंतेइतिमुख्यतात्पर्यंपरमेश्वरएव॥तद्यथा॥सोमःपवतेजनितामतीनांजनिता
दिवोजनितापृथिव्याः॥जनिताग्नेर्जनितासूर्यस्यजनितेंद्रस्यजनितेतिविष्णोः॥

त्वमग्नेरुद्रोअसुरोमहोदिवइत्यादि॥नात्रवर्ण्यमानंसर्वस्रष्टत्वसर्वात्मकत्वादिकंसोमाग्नि
दिषुसंभवति॥अतोयद्भेददृष्ट्यासोमादिःस्तूयतेतत्रैवपरमेश्वरेमुख्यतात्पर्यमिति
तेषांपरमेश्वरतात्पर्यकत्वसूचनायेवरवलुमंत्रैस्तत्तद्देवतात्वसंभावितैरीश्वरमात्रा॰श्रि
तैर्धर्मैरेवसासादेवतास्तूयतेअन्यथातत्तद्देवतामात्रा॰श्रितधर्मैरेवस्तूयेत॥नचाग्न्य
दीनामपित्वात्तत्र्येणेश्वरत्वमितिवाच्यं॥सर्वेशात्स्रविरूपात्तेकेश्वरत्ववादापत्तेः॥तस्मा
दिकएवपरमेश्वरः॥सएवसर्वैर्वेदैःसर्वदास्तूयतइतिस्थितं॥अतएवसर्वैर्वेदैरायत्यप
मामनंतिवेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइतिसर्ववेदप्रतिपाद्यत्वमुच्यमानंयुज्यते॥तस्मात्तत्तद्दे
वतामंत्राअपिपरमेश्वरपरतयाप्रयुज्यमानानासंगताः॥अतएवसर्वत्रविशिष्टैःसमे रांम्
काममाक्रमकामायमह्यंकामेश्वरोवैश्रवणोददातुकुबेरायवैश्रवणायेत्यादिमंत्राः कु ३७
रा

रविषयाःपरमेश्वरेमंत्रपुष्पादिप्रयुज्यंते॥अतएवचमनामहेचारुदेवस्यनाममर्तीअ
र्यस्यतेइत्यादयोग्निसूक्तस्थानाममाहात्म्यमंत्राः॥परमेश्वरनामविषयेतत्रतत्रोपन्य
स्यंते॥रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवइंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतइतींद्रसूक्तस्थोपिमंत्रईश्वर
स्यमायाप्रतिविंबितत्वनानात्वविषयेउदाहियते॥उपपादितंचेदंचतुर्थमंत्रेधिकरणे
पन्यासेनेत्युपरम्यते॥तस्मादत्रमंत्रेयत्राकरणकरक्षणास्यपरमेश्वरलिंगस्योपलंभा
त्परमेश्वरएवगवद्विप्लुलपरत्वंनासमंजसं॥अथस्वराः॥उरु॥प्रातिपादिकस्वरेणोदा
त्तः॥ते॥अनुदात्तंसर्वमित्यपादादावित्यधिकारात्यूष्मोदेनुदात्त आदेशः॥ज्यः॥ज्ञि
भावे॥अकर्तरिकारकादनुदात्तः॥परि॥उक्तं॥एति॥तिङ्निघातः॥बभूव॥उक्तं॥विरो
चमानं॥रुचदीप्तौ॥लटश्शानचावा॥लसार्वधातुकानुदात्तेशपः॥पित्वादनुदात्तत्वे

आघ्रादानरोयमानधद्स्थगतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिःस्वरः॥महिषस्य॥
फिट्सूत्रम्॥धामनित्स्वरः॥विश्वेभिः॥स्वांगशब्दात्मित्यादिकृदानतं॥बहुलंछंदसीति
सएसभावाभावः॥अग्ने॥आमंत्रितेनिघातः॥त्वयत्तोभिः॥दासीभारादेराकृतिग
णत्वात्नत्रपाग्रत्यूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥यद्वापरादिश्छंदसिबहुलमित्यन्नपरादिश्च
परांतश्चभूर्वेतिश्चापिदृश्यतेपूर्वादथश्चदृश्यतेनदृनिवार्तिकात्पूर्वपदंतोदानत्वादि॥इदं
दृदिपरेमेश्वर्येदृतिधातोरुत्पन्नदृदृशोर्योगदृत्यापरेमेश्वरपरदृतिचेदगिगतावि
त्यनउत्पन्नोग्निशब्दोपिचेतनाचेतननजगतोगतेरीश्वरायत्तत्वादीश्वरपरोयोगदृत्या
गोण्यावृत्यावेतिनकिंचिद्विरुध्यते॥त्रीदृधिदीप्तौ॥गत्यर्थाकर्मकेतिकर्तरिक्तः॥ सांमू
स्त्रीदितोनिष्ठायामिनाडभावः॥नलोपः॥झषस्तथोर्धोधदृनिनिष्ठातकारस्यधः॥ ३८

प्रत्ययस्वरेणोदात्तः॥अदभ्येभिः॥दंभेर्निष्ठायांमत्यविभाषे॥नीटूत्रनिषेधः॥उदितो
वेतिकायांवेटूत्वात्॥नकारलोपः॥झषस्तथोर्धोनिधत्तं॥नञ्समासेत्र्यपूर्वपदप्रकृति
स्वरत्वं॥पायुभिः॥पारस्करे॥कृवापेत्युण्॥आतोयुक्चिण्कृतोः॥प्रत्ययस्वरेरूपोनु
दात्तत्वमध्यादानतः॥पाहि॥निङ्निघातः॥अस्मान्फिट्स्वरः॥ ९ ॥अथपुनःप्रार्थयि
तुंजनोस्मारकत्वंव्यंजनायजाह्नवीजनकत्वंमनेऽलंपूरकत्वंचाह॥ ॥धन्वयोनःकृणु
तगातुमूर्मिंगोक्रेरुर्मिरभिनस्तिसः॥विश्वासनानिजठरेषुधेनेनर्नवाक्चरनिप्रस्फु
रु॥ १० ॥गातुंगमनशीलंउर्मिउदकंचतुर्मुखार्हणोदकमावरणोदकंचधन्वनिअंतरिक्षे
स्यातःकृणुमस्मर्नदीरूपप्रवाहेणायुक्तंकरोतिभवानितिशेषः॥धन्वांतरिक्षमितियास्क
नतःशुक्रेनिर्मलेऊर्मिभिरुपलक्षितंतंजलोघंसा ऋमिंअभिनस्तिअभिगमयति॥

नक्षगंतो अंतर्भो विनष्यर्थः॥ भागीरथीरूपेण भूलोकेकरोतीत्यर्थः॥ येनाविश्वाविश्ववानिस
र्वाणिसनानितन्नद्रूक्तभजनानिजठरेषुहृदयेषु धत्तेस्थापयतिअनुसंद्धातीतियावत्
तत्तद्रवनारूपेणतन्नद्रूजनमनुसंधायफलंददातीतिभावः॥ जठरस्यावनारभेदानू
दमाश्रित्यबहुत्वं॥ यद्वाजठरेषुतन्नद्रूक्तहृदयेषुस्थितानितानिभजनानिसंकल्पितमा
त्राणीतियावत्॥ धत्तेपोषयतिवर्धयतीतियावत्॥ योयोमत्कोयथायथाहृदयेसंक
ल्यभजतीतितथातथाश्रद्धानद्रूजनंपुष्टिंकृत्वाफलंसीत्यर्थः॥ अतएवनवास्कअपूर्वाक
प्रसूषुगोगोपीरूपमातृषुअंतःमध्येचरतिपुत्ररूपेणसंचरेत्यर्थः॥ प्रसिसंहिवत्सा
रणप्रकरणेभगवतिपुत्रभावंकुर्वतीनांगोगोपीनांवत्सवत्सपालरूपतत्तत्पुत्ररूपे
णभगवानचरदिति॥ तदुक्तंश्रीमद्भागवते॥ कृष्णमुक्तंजनक्षीराःकिमुगावोनुमात

रः॥ पयोमियास्यामपिबत्पुत्रस्नेहस्नुतान्यलं॥ भगवान्देवकीपुत्रःकैवल्याद्यखिलप्रदः॥ ना
सामविरतंकृष्णेकुर्वतीनांस्वकेसुते॥ नपुनःकल्पतेराजन्संसारोज्ञानसंभवइति॥ गोगो
पीनांमातृतास्मिन्सर्वात्मेहार्थकंविना॥ पुराणवदात्मपिहरेर्लोकनामायया विनेत्यादि॥
अथस्वराः॥ धन्वन्॥ गत्यर्थाभ्यांवेः॥ निनिंदितान्नुम्॥ सप्तम्यालुक्॥ नित्यादाद्यदात्तं
स्नोनः॥ स्वरितवरे॥ अस्मन्नुउत्तरपदादिः॥ नित्यादायुदात्तं॥ गानुं॥ गाङ्गतौ॥ कमिम
नीतिनुप्रत्ययेप्रत्ययस्वरेणानोदात्तत्वं॥ ईर्मि॥ आर्तेरूचेनिमिप्रत्ययेप्रत्ययस्वरः॥ अभि
उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्यनोदात्तः॥ नक्षति॥ निरुनिघातः॥ स्रं॥ सृमतेरन्येभ्योपिदृश्यं
तेइतिउः॥ ढापिउप्रत्ययाकारेणाटेनोत्तरएकादेशः॥ ततःस्वेकादेशोदात्तउदात्तः॥ वि
श्वा॥ सेच्छंदसिबहुलमितिविभक्तेर्लुक्॥ प्रातिपदिकांतनलोपः॥ स्रंगशिरामि

त्याद्यदात्तः॥ सनानि॥ वनश्रवणसंभक्तौ॥ षणदानेवा॥ करणेघञ्॥ संभज्यंतेभक्तिभूतयादि
पूजानिर्येः श्रवणस्मरणादिभिर्जनैरित्यर्थात्॥ कर्मणिघञ्॥ दीयंतेभक्तेभ्यो भगवंतेत्यर्थो
न्॥ संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्ध्यभावइतिजीवनं भुवनंवनमित्यमरटीकायांरामाश्र
मः॥ सर्वविधानांछंदसिवैकल्पिकत्वाद्ध्यभावः॥ जित्वांद्याद्यदात्तता॥ जठरेषु॥
खगानामकुर्वीनोर्दीर्घमितिद्विर्नीयोजुदात्तः॥ धेत्रे॥ तिङ्निघातः॥ अंतःफिट्स्वरेणा
नोदात्तं॥ नवाक्॥ णुरुक्तेः॥ ऋदोरप्॥ अनुदात्तोसुपितावित्यपूटापूरू
पामनुदात्तत्वाच्छिष्यमाणधातुस्वरेणाद्यदात्तता॥ चरति॥ तिङ्निघातः॥ प्रत्यु॥
सत्पूर्वेत्यादिनाक्विप्॥ समासांतोदात्तेसतिस्वरमध्योदात्तता॥ १०॥ एवंभक्तेरवश्य रंग्म्
भाविफलत्वमवधार्य श्रवणादिभक्तिमेवमंत्रद्रष्टारऋषयः प्रार्थयंतएकादशया ४०

चरमयर्चा॥ ॥ एवानोअग्नेसमिधाहुधानोरेवत्यावक्षवसेविभाहि॥ वन्वोमित्रोवरुणो
मामहंतामहंतामदितिःसिंधुःपृथिवीउतद्यौः॥ ११॥ हेअग्नेपावकदमदाहकभगवन्पांडु
रंगलिंगवनूरयिवानूलस्मीपतिलाभानाविधानंतद्धनवान पिसमिधेवअस्माभिर्दे
यैनफलादिकाष्ठपर्यंतेनाप्युपायनेनैवेत्यर्थः॥ समित्याणिश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यत्रो
पायनपाणिरितिव्याख्यानात्॥ चंदनकाष्ठाहिविकारस्यपटवासस्यैवश्रीपांडुरंगेरं
कनाप्युपायनीकरणाच्च॥ हुधानोवर्धमानस्तुष्यन्नित्यर्थः॥ नोस्माकंश्रवसेकृणो
विभाहिस्वरूपेणगुणैश्चप्रकाशमानोभव॥ त्वत्स्वरूपगुणश्रवणेवैमस्मत्कर्णायसदा
भवत्विति प्रार्थ्यात्कीर्तनादिसकलभक्तिहेतुत्वाच्छ्रवणभक्तिप्रार्थनं॥ ननु श्रवणा
पापिवदुमिर्यानलभ्यइत्यादिश्रुतेःपापवासनामलिनस्यसदाश्रवणंकथंस्यान्न

ग्राह्यः॥हेपावकेति॥पुनातीतिपावकस्तत्सम्बुद्धौहेपावकेतिसंबोधनं॥मलक्षालकस्यनवप्रसादकत्वंमलक्षि
ष्टेतिभावः॥भक्तिःपुनातिमन्निष्ठाश्वपाकानपिसंभवादित्युक्तेः॥ननुदेवाराराद्विरूपिणो
विघ्नान्कुर्वंत्ययंह्यत्मानाक्रम्यसमियात्परमितिन्यायेनमुक्तिहेतुभक्तिदानेदेवानसंहरति
तिमन्वानानस्तदनुमोदनंप्रार्थयंते॥तदिति॥नोस्माकंननूश्रवणादिभजनंमित्रादयः
षट्देवामामृहंतांपूजयंतांरक्षंतित्यर्थः॥उनेनिसमुच्चये॥एथिवीचयोश्चेत्यर्थः॥त्रिवि
धाहिदेवनागणोनिरूक्तेउक्तः॥एथिवीस्थानोंतरिक्षस्थानोद्यूस्थानश्चेति॥अन्यस्थानो
भावेनसर्वदेवतानामेत्रेवांतर्भावात्॥तत्रनिघंटोपंचमाध्यायोदेवतानुक्रमणकांडं॥अत्र
त्यध्यायेग्निर्जातोवेदाइत्यारभ्येदेवीरुर्वीहुनीरित्यंतोदेवनागणः एथिवीस्थानः॥वायु
र्रूरूणइत्यारभ्यसविनार्गोभिरित्यंतोंतरिक्षस्थानः॥सूर्यइत्यारभ्येदेवप्यइत्यंतोद्यु

स्थानः॥तत्रमित्रोवरूणादितिरितित्रयमंतरिक्षस्थानगणोवस्यंतत्स्थानस्थानांसर्वदेवना
मुपलक्षणार्थं॥मिंषुःएथिवीतिद्यूस्थानदेवनाग्रहणार्थं॥योरितिलक्षणयाद्यूस्थाना
नांदेवनानांग्रहणं॥यद्यपिएथिवीनिगणत्रयेपिपठ्यतेतथापिद्यूमित्रादिपदैःस्थान
द्वयसूचनात्परिशेषात्तत्रैवोपस्थापकत्वाच्चएथिवीपदंद्यूस्थानदेवनागणस्यैवग्राह
कं॥तथाचषट्देवनाग्रहणेनत्रिलोकीवर्तिनःसर्वेपिदेवनावर्गःसूच्यतइतिभावनादी
यमानश्रवणादिकंसर्वएवेदवारक्षंतित्यर्थः॥यद्वाश्रोत्रेंद्रियस्यसदाभगवद्गुणादि
श्रवणपरत्वमितरेंद्रियदेवनाभिरक्षत्तर्हिंद्रियाणांस्वस्वविषयेषुप्रेरणेविक्षेपसंभवे
नाघटमानमाशंक्यमित्रादिपदसूचिताश्चक्षुराद्यधिष्ठातारःशरीरनिष्ठाःसर्वेदेव
रक्षंतोरक्षंतित्युक्त्याविषयविक्षेपाभावःप्रार्थ्यते॥ ॥अथस्वराः॥एव॥एवादीना

संनदृनि अंतोदात्तत्वं॥निपातस्येतिसंहितायांदीर्घः॥नः॥अनुदात्तंसर्वमपादादाविति
धिकारात्स्मदोदेशोनुदात्तः॥तनू॥फिट्स्वरः॥नः॥अनुदात्तंसर्वमित्यनुदात्तः॥अग्ने॥
आमंत्रितनिघातः॥समिधा॥समासस्वरेऽन्तोदात्तप्रकृतिस्वरेबाधकेबहुलंछंदसीतिशपोलुक्॥
दात्तत्वं॥इधानः॥इधेर्लटोलिकश्चानवा॥बहुलंछंदसीतिशपोलुक्॥चानशोपित्त्वा
र्वधातुकत्वेनउदात्तत्वाभावः॥लसार्वधातुकत्वाभावेनानुदात्तत्वाभावेचित्स्वरेप्रकृत्या
नुदात्तत्वं॥रेवत्॥धनवाचकादूयिशब्दान्मतुपू॥रयेर्मतोबहुलमितिसंप्रसारणं
छंदसीरदृनिमस्यवः॥रत्नाधाःत्रेनिमनुवुदात्तः॥रूपांरूपंखलुगिनिप्रथमायालुक्॥प
वक॥आमंत्रितनिघातः॥श्रवसे॥श्रःश्रवणे॥करणेऽसुन्॥नित्त्वादाद्युदात्तता
वि॥निपातआद्युदात्तः॥मा॥हि॥निदुःनिघातः॥मित्रः॥फिट्स्वरः॥वरुणः॥उनर्व

न्नेनानामित्यादिरुदात्तः॥मामहंना॥महपूजायां॥णौवाद्यः॥लोटआत्मनेपदं॥बहुलं
छंदसीतिशपोलुक्॥तुजादित्वादभ्यासस्यदीर्घः॥सर्वविधानांछंदसिवैकल्पिकत्वादद्
भ्यस्तादित्योदात्तप्रकृतिः॥निदुःनिघातः॥अदितिः॥दोअवखंडने॥स्त्रियांक्तिनिकमि
णिक्तिन्॥शुस्यतिमास्थामिनिक्तिनीतिधानोदित्वं॥नेनान्नूतनपुरुषेअखंडनीयादे
वनादेवमानारब्धव्यर्थः॥अव्ययपूर्वपदप्रकृतिःस्वरः॥सिंधुः॥स्यंदूप्रस्रवणे॥निदि
त्यनुनासिकेत्क्नौस्यंदेःसंप्रसारणंधश्चेतिउप्रत्ययोधकारानादेश्च॥नित्त्वादाद्युदात्तः॥पृथि
वी॥प्रथेषिवनूसंप्रसारणंचेतिषिवनूप्रत्ययः॥षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीप्प्रत्यय
स्वरेणोदात्तः॥उन॥स्वरादित्वान्प्रातिपदिकस्वरेणानोदात्तः॥र्यौः॥प्रातिपदिक
स्वरेणानोदात्तः॥ ११ ॥इत्येकादशर्चंसूक्तंश्रीविठ्ठलेश्वरतापरंव्याख्यातं॥ ॥

अथापश्यंगोपादितिमंत्रोव्याख्यायते॥अपश्यंगोपामनिपद्यमानमाचपराचपथिभि
श्चरंतं॥ससध्रीचीःसविषूचीर्वसानआवरीवर्तिभुवनेष्वंतः॥ १२ ॥अयंमंत्रोत्सवा
मीयसूक्तस्थः॥अस्यनात्पर्यवेदभाष्ये॥ज्ञानमोक्षाक्षरब्रह्मसंप्तिसर्वानुक्रमार्थी
सर्वानुक्रमार्थवर्णनप्रसंगेमाधवाचार्याआहुः॥अपश्यंगोपामित्यादिनाब्रह्मसा
क्षात्काररूपस्यज्ञानस्यब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वेनब्रह्मणःश्रीकृष्णस्यसाक्षात्कारब्रह्मप्रा
प्तिप्रतिपाद्यनरूपितवर्ण्यतेन॥दीर्घतमाऋषिराह॥पथिभिर्नानाविधैर्मार्गैर्गोचारणा
यकोमारावस्थायामाचरंतंचरंतंवृंदावनोद्देसंचारंकुर्वंतंननंदनंयोगंडकेवयसि
पंचाचरंतंचपराकृगोवर्धनाद्रिशिखरादेसंचारंकुर्वंतंचेत्यर्थः॥चकारद्वयमुभयोः संभू
चारयोःप्राधान्यार्थंयद्गन्येचप्रजापतयेचसायंजुहोतीत्यादिवत्॥गोपांगोपालं ४३

श्रीकृष्णंअनिपद्यमानंपदगतोहिवादिःकाप्यगछंतंश्रीपुंडरीकप्रार्थनावशादेकत्रैवति
ष्ठंतमहमपश्यंदृष्टवानस्मीतियेनाहंदीर्घतमाआसंतस्यदीर्घस्यानादेस्तमसोमूला
ज्ञानस्यनाशकदर्शनसंपत्याद्यममहद्भाग्यमितिभावः॥तयाच स्कांदमाहात्म्ये॥
अनेनचारुरूपेणचारुहासावलोकनः॥लोकानामिहतान्कामान्दास्यन्तिष्ठत्वमत्र
हिरितिपुंडरीकप्रार्थनोमुनिनंदनरंदेवानामपिसर्वेषामुन्मोहंस्वतंत्रतः॥वत्स्यामिसर्व
दात्रत्वंक्षेत्रेत्वन्नामसंस्तकरुतिभगवद्धरप्रदानंश्रुत्वादेवाऊचुः॥यत्तंदेवामहात्मान
सुतयःस्मृतयस्तथा॥नविदुस्तंनृलोकस्यस्थानवानदृष्टिगोचरं॥ददातियन्नरःकामा
नाश्रितानानानमुक्तिदः॥पुंडरीकाख्यसुतरःसर्वेषांमुक्तिदोनृणामिति॥स्यष्टप्रतिपत्य
र्थंमुनरार्घनस्वरूपंवर्णयति॥सप्तभुवनेषुचंद्रभागानीथोदकेषुजीवनंभुवनंवनमित्य

भिधानात्॥ अंतः अभ्यंतरे आच्छन्नतीर्थमूर्तिरूपेणावरीवर्ति भृशंवर्तते॥ किंचसः सप्रीचीः स
हांचतीः विषूचीर्विविधंगछंत्यः प्राच्याद्यामहादिशाकोणदिशश्चेत्यष्टमाष्टकेवेदमाध्य
कारः॥ नादिशोवसानः परिधानंकुर्वन् दिगंबरः संन्नित्यर्थः॥ भुवनेषुलोकेषु अंतर्मध्ये
भूलोकेपौंडरीकक्षेत्रे आवरीवर्तिसर्वोत्कर्षेणेदानीमपिवर्तते॥ वसामिनीर्थमध्येहंक्षेत्र
मध्येनैर्थवचेतिस्कांदमाहात्म्यात्॥ अहोसर्वे पिमुमुक्षुजनाःस्वदर्शनेननरुनछत्यत
महमिवसंपादयेतनिमुन्यभिप्रायः॥ तत्रनीर्थमूर्तेर्दर्शनंमनसैवमूर्तिरूपत्वेनतुन्ना
॥ ध्यानंनीर्थे स्थितंविष्णुं दृष्ट्वा क्षेत्रस्थमुत्तमं॥ सर्वान्कामानवाप्येहसायुज्यंलभतेहरे
रितिनैत्रेयोक्तेः॥ दिगंबरत्वमृषिस्कांदेउक्तं॥ यत्रचास्तेरमानाथः शंखपाणिर्द्विबाहुकः रांमू
॥ कटिसन्यस्तहस्तश्चवक्त्रकंजेन॥ दिगंबरः॥ मकराभ्यांकुंडलाभ्यांचसंछन्नमुखपंकजः ४४

स्फुल्लकाविक्यपुंडरीकेणक्षेत्रपालेनसंयुतः॥ गो
पयष्टिंसमाक्रम्यस्थानानंदैकविग्रहइत्यादि॥ अत्रससप्रीचीःसविषूचीरितिनछेदस्य
पुनरुपादानमावरीवर्तिभुवनेषंतरितिनवनुर्यादस्यादित्यावाक्येभेदसूचनार्थं॥ अत्र
चंद्रलोहितीमाहात्म्ये॥ मीमासरिद्वर्णनप्रस्तावेउक्तं॥ तत्रैवपष्टमकानिपद्यानि॥ पांडु
रंगेमहापुण्येसेवपुण्यतमास्मृता॥ तत्रस्नानेननदानेननरपैणाननराभुवि॥ अस्मिन्न
वाप्यसौ भाग्यंममुष्मिन्यातिसद्गतिं॥ अपहायपरंधाम भगवानादिपूरुषः॥ गोप
गोपीजनानंदसंदायकदृगंचलः॥ कमलावल्लभोदेवः करुणारसवारिधिः॥ चंद्रभा
गातटेयत्रपुंडरीकेणसन्निधौ॥ आवरीवर्तिभुवनेषंतरिंगलसछिराः॥ सप्रीचीः
सविषूचीश्चवसानःकुरुनोदृशं॥ तत्रभीमरथीतीरेमध्याह्नेत्रिदशैःसह॥ कदाचि

दृपिमज्जोरदत्येवहिसंपदं॥पांडुरंगस्थलेनस्माव्यराजासासरिद्वरेनि॥अत्रलिंगाल
मदित्यस्यशिवलिंगमिवत्रोन्ननंशिरोवर्हादिभूषणवत्त्वाद्यस्यसरत्यर्थः॥शेषंस्पष्टं
रायविष्णोर्व्याख्यातंतन्माहात्म्यटीकायामतस्तत्तएवज्ञेयं॥ननुअसौवाआदित्योगो
पाःसहीमाःप्रजागोपायतियतीत्यादिनैतिरीयब्राह्मणादिषयंमंत्रआदित्यादिपरत
यावाख्यातस्तत्कथमत्रश्रीविष्णुव्याख्यापरतयाव्याख्यास्यतेब्राह्मणव्याख्यानस्यापो
रुषेयत्वेननद्विरोधस्यव्याख्यानस्या×विष्णु×प्रामाण्यापातादितिचेन्मैवं॥ब्राह्मणव्या
ख्यानस्यापलक्षणाभूतत्वेनेतरव्याख्याननिरासकत्वाभावेननद्विरोधापातात्॥त
स्ययंमंत्रस्त्यमेवव्याख्येयइतिब्राह्मणेननियम्येत॥प्रमाणाभावात्॥तथात्वेवेद्या
ष्टमाष्टकेस्ययंमंत्रस्ययद्गोपावारीरस्यगोपयितारंप्राणमित्यादिकस्यश्रीमा

धवाचार्यकृतद्वितीयव्याख्यानस्याप्रामाण्यापत्तेः॥अतएवास्यवामस्येतिसूक्तव्या
ख्याने अस्यवामेनिरूक्तमादित्यपरतयाव्याख्यायपश्चाद्ध्यात्मपरतयापिव्याख्या
यभाष्यकाराआहुः॥एवमुत्तरत्राप्यध्यात्मपरतयायोजयितुंशक्यंतथापिविस्तर
भयान्नलिख्यतेइत्यादि॥तेनात्यमंत्रस्यापिनदंतर्गतस्यव्याख्यानांतरमध्यात्मप
रंध्वन्यते॥नाद्यानियमस्वीकारेस्यभाष्यस्यासंगतिःस्पष्टा॥अतएवैकस्यमंत्र
स्यैकएवार्थइत्यपिननियमः॥अस्यवामीयसूक्तादिषुनिरूक्तव्याख्यात्वव्याख्या
दिभेदेनानेकार्थानांभाष्यप्रदर्शनात्॥चत्वारिशृंगेतिमंत्रस्यसमहत्तश्चतुःशृं
गइत्यादिमुनिवाक्येरग्निपरतयाव्याख्यानात्निरूक्तयास्कपरतयाव्याख्यानात्
व्याकरणभाष्यभगवतानंतेनव्याकरणशास्त्रस्वरूपवर्णनतेयोपरेव्याख्याना

त्र॥एवमुक्तःपरयन्नुक्तदेवोऽसिवक्तृऐत्यादिषूदाहार्यं॥व्याकरणवेदार्थज्ञयोः प्र
शंसनपरतयाव्याख्यानात्॥एतेनवेदभाष्यमाधवाचार्यैरेतेषांमंत्राणांमन्त्रा
दित्यादिपरतयाव्याख्यानाद्दुरवद्दिदुलपरतयाव्याख्यानमिदमप्रमाणमि
तिनिरस्तं॥भाष्यव्याख्यानस्यापलक्षणरूपत्वात्॥विस्तरभियैकैकार्थप्र
दर्शनेनार्थीतरागात्यागात्॥सर्वार्थप्रकाशकस्यानादेरपौरुषेयस्यवेदस्या
धुनिकपौरुषेयव्याख्यानरूपभाष्येणार्थयतानियमनासंभवात्॥अल्पज्ञे
दानींतनश्राद्धर्षादिकविप्रणीतकाव्येष्वेनेकार्थाहदर्शनेनानादिसर्वज्ञेश्वरप्रणी
तवेदभाष्यकारप्रदर्शितःकश्चनएकएवार्थइतिसंकोचनियमस्यानोचित्यात्च रांम्
॥इत्थमेवहिशास्त्रेयोनित्वादित्यधिकरणेश्रीभगवत्पादैरुक्तंभूतभविष्यदादि ६६

सर्वज्ञगत्यकाशकत्वेनसर्वज्ञकल्पत्वंवेदस्यनिर्वहेत्॥सर्वप्रसिद्धानांशिष्टपरिगृहीतानां
तत्तद्देवतास्थानानांतीर्थादीनांचाप्रकाशनेनवेदस्यसर्वप्रकाशकत्वेनसर्वज्ञकल्पत्वस्य
बाधापत्तेः॥नचवेदस्वरूपस्यानंतत्वान्नस्यचेदानींमुच्छिन्नत्वादुच्छिन्नवेदभागएवतत्त
द्देवतादिप्रकाशकोस्त्विति॥वाच्यं॥विद्यमानवेदभागस्यप्रकाशकत्वासंभवेऽच्छिन्न
भागस्यतत्प्रकाशकत्वकल्पनेनोचित्यात्॥कृतयुगेप्रणीतात्मकस्यैववेदस्यसर्वप्रका
शकत्ववत्कलियुगेवशिष्टवेदभागस्यैवसर्वप्रकाशकत्वसंभवात्॥उच्छिन्नवेदभाग
स्यतत्तत्स्मृत्याचारमूलत्वकल्पनंनुविद्यमानवेदभागेसर्वेषांतत्तन्मूलत्वप्रतीत्यभावा
त्समुच्छिन्नवेदभागेमंदमतीनामपितन्मूलप्रतिपत्तेः॥प्रणेतृजीवब्रह्मैक्यार्थस
त्वेपिप्रज्ञानंब्रह्मतत्त्वमसीत्यादिवाक्येष्विवसर्वेषांतत्तत्पित्यभाववत्॥विद्यमानवे

दभागेतनन्यूनत्वप्रतीत्यभावोपपत्तेः॥किंचमाधवकृतवेदभाष्येऽयंकोऽर्थप्रकाशनपूर्वं
कमर्थांतरोपलक्षणाकत्वमवश्यमुररीकर्तव्यं॥केतुंकृण्वन्नूतयेऽपेशसेसमुषद्भिरजायथाऽग्ने
र्थाउद्बुध्यत्वमित्यादिमंत्राणांभाष्यंदर्शाग्न्यादिपरैरेकोऽर्थस्तेवव्याख्यानात्॥ग्रह
मरवेस्मृतिकोरैःकेतुशुक्रोभौमबुधादिग्रहहोमादौविनियुक्तत्वेनकेत्वादिग्रहप्रका
शकत्वावश्यकतयावश्यवक्तव्येकेत्वादिग्रहप्रतिपादनपरव्याख्यानांतरस्याभावाद
॥नचेहोमादौविनियुक्तानांमंत्राणांमदृष्टार्थत्वान्नतेदेवताप्रकाशनरूपदृष्टप्रयोज
नायसंतेवपिनस्मृतिर्विनियोगानुपपत्तिरितिवाच्यं॥पूर्वमीमांसायांमंत्राधिकरणेक
र्मस्वविनियुक्तानांमंत्राणांदेवतादिप्रकाशनरूपंदृष्टंप्रयोजनंमंत्रपाठनमदृष्टे
कप्रयोजननेनिसिध्यतिनतत्वात्॥तथाचतदधिकरणेऽर्थसंग्राहकोमाधवीयश्लोकः

रांमू ६७

मंत्राउक्तप्रयत्नेतिकिमदृष्टैकहेतवः॥योगेषूनपुरोडाशाप्रयनादेस्वयंकाः॥१॥ज्ञात्वे
नापिनद्रव्यानांमंत्राःपुरोडाशादिवाचकाः॥ननज्ञानस्यदृष्टत्वादृष्टंवरमदृष्टनत्॥२॥एवमाग्नः
प्रजांजनयतुप्रजापतिरित्यादिमंत्रेष्वप्युदाहार्यं॥आनःप्रजामेषोरक्षरिमां
त्वमिंद्रसंसृजाशाश्वतरइतिमंत्रचनुष्टयंहिअनुक्रमणिकायांऽसूर्यासावित्रीदेवताकत्वे
नोक्तंसूत्रकोरेणभगवताश्वलायनेननगृह्यप्रवेशनीयहोमेविनियुक्तं॥तत्रानुक्रमणिको
क्तसूर्यासावित्रीदेवताकत्वयतिपनेयप्रजापत्यादिपदानिसूर्यासावित्रीदेवतापरत्वेन
व्याख्येयानि॥योनेनोच्यतेसादेवतेत्यनुक्रमणिकावाक्यादाहरणेनेनतत्कोपक्रमेयो
र्थःप्रतिपाद्यतेनसएवदेवतात्वेनविज्ञेयइतिभाष्यकोरोक्तः॥नचैवंभाष्यकोरव्याचख्यो
प्रजापतिर्देवतरहितेहवपूर्वमघोरचक्षुर्भवेत्यादिव्याख्यानात्॥हेसूर्यासावित्रीत्वमि

त्यादिव्याख्यानरूपोचित्यात्॥तस्मान्माधवाचार्यभाष्यमर्थानुरोपलक्षणपरंनत्वर्थपरं
नानियमपरमित्यवधेयंवाच्यं॥तथाचश्रीरामरक्षाभाष्यमहामुद्गलाचार्यैः पूर्वापरं
चरतद्दृतिमंत्रद्वयंश्रीरामचंद्रपरतयाव्याख्योयेनडंकासमाधानाभ्यांस्पष्टीकृतं॥नच
नयोर्मंत्रयोर्भाष्यकारादिभिरन्यथाव्याख्यानात्तादृसांप्रदायीकायंव्याख्यातिमंतव्यं॥
चत्वारिशृंगेतिमंत्रस्यतैर्यज्ञकालादिपरतयाव्याख्यानेपिहानुरोध्यविधुवितिनियु
क्तखानद्दनुरूपायाव्याख्यायाएवोचित्यवत्त्वापन्यव्याख्यायाउचितत्वात्॥नथा
त्रदिंनियामकमितिचेत्॥अभिधानसामर्थ्यमेवत्यत्रहेतुर्मुद्गलाचार्यग्रंथः॥एते
नानुक्रामणिकावंडयोमंत्रोयेद्दवताकत्वेनोक्तत्वेद्दवता×हि×परतयैवसमंत्रोव्या
ख्येयोविनियोगानुसारेणव्याख्येयइत्यादिनियमोपिनिरस्तः॥अस्यवामीय

सूक्तादिभाष्येषुबहुशउक्तनियमद्दयव्यभिचारदर्शनात्॥अतएवचतुर्धरोपनामैके
नीलकंठमेदृर्कदुमंत्रानुष्टुत्यरचितेमंत्रभागवतमंत्ररामायणाख्यग्रंथद्दयेबहु
शोमंत्राःश्रीकृष्णलीलापरतयाश्रीरामलीलापरतयाचव्याख्याताः॥तत्रग्रंथद्दये
पिभाष्यव्याख्यानमतिक्रम्यपरमेश्वरपरतयाव्याख्यानंयुक्तमभित्युपाद्दतिवि
स्तरेणनिरूपितं॥संक्षेपतस्तदर्थउच्यते॥सर्वेषांमंत्राणांविष्णुपरत्वंमुख्यक्रियादि
परत्वंतुतेषांगौणोपचारिकं॥मंत्रगतपरमेश्वरलिंगानांक्रियांगदेवतादोषासंजस्ये
नान्वयायोगात्॥तत्यग्निमीळेपुरोहितमितिमंत्रेग्नेर्यत्समाम्नेदेवपदेनसंप्रदान
त्वमृत्विजमितिकरणत्वंहोतारमितियजमानत्वंरत्नधातममितिफलदातृत्वमि
त्यायुच्यमानंमुख्यमीश्वरंउत्क्रम्यक्रियांगेसौविष्टकृत्यांयाज्यायांविनियुक्तस्या

रग्निपरतयाब्राह्मणविदुर्वास्यानमप्योजस्त्वेनोपपद्यते॥परमेश्वरस्त्वेवसर्वात्मकत्वा
त्फलमतउपपत्तेरितिन्यायेनफलप्रदत्वाच्च॥अग्न्यादीनांबहूनांपरमेश्वरत्वासं
वाच्च॥एवमिषेत्वेत्यादिमंत्रेपिदृश्यमाणेतत्तत्फलार्थंतांप्राप्नवानात्यर्थादधिका
रिभेदेनाध्यमाणार्थानांभेदान्मुख्याधिकारिणिमुक्तेहैकैवल्यप्रदत्वंकैवल्या
र्थंसानेनाप्नवानोतिस्वर्गकामेधिकारिणिहस्वर्गप्रदत्वंस्वर्गार्थंकर्मणाप्राप्नवानो
तिदृषेत्वेतिनिरासस्तामाछिनत्तिअन्तंवायदृषदंतिब्राह्मणानुसारेणचेहग्रारेवत्तामन्त्रा
यछिनत्तीत्यादयोर्थाः॥तत्रपूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरोर्थोगौणः॥परोक्षकृत्यांकर्मस्त
मृध्यर्थंनदर्थप्रतिपादनात्॥परोक्षप्रियावहिदेवाकृत्यादिश्रुतेः॥मुख्यकृत्याप्रय रांम्
ज्यार्थेनात्पर्यात्॥परोक्षवादोवेदोयंबालानामनुशासनं॥कर्ममोक्षायकर्मणि २८

विधनेत्यगदंयथेतिश्रीभागवनाद्धकन्यायेनपरमेश्वरत्वरूपेस्थेवसर्वत्रविवक्षणात्त
त्तन्मंत्राणांत्वारसिकमीश्वरपरत्वंसर्ववेदायत्पदमामनंतीतिश्रुतेश्चतत्समन्वा॥
क्रियापरत्वनुविनियोगवशाज्जपन्यरत्वेनि॥तेत्स्यान्नयोदेवानांनामधाएकएवे
तिश्रुतेश्चेतत्सिद्धं॥यत्किंचिदेवतोमंत्रोविष्णुलोपहृतः॥वेषवःसयनोविष्णुः
सर्वदेवतनामभृदितिं॥ननुतत्तन्मंत्रस्यकर्मणिविनियुक्तस्यकर्मसमवेनार्थानांद्रव्य
देवताकर्मणांबोधकत्वंपरमेश्वरबोधकत्वंचेतिनानार्थत्वेकिंमानमितिचेन्न॥
श्रुतिरित्येवेहि॥एतद्वैयत्तत्यसमृध्यंयद्वपसमृध्यंयत्कर्मक्रियमाणंमृगमिवदतीत्ये
तिरयब्राह्मणवाक्यात्॥ऋगादिमंत्रःकर्मसमृध्यर्थंक्रियमाणंकर्मवदतीतिप्रमीय
ते॥ऋचोअक्षरेपरमेव्योमन्यस्मिन्देवाअधिविश्वेनिषेदुः॥यस्तन्नवेदकिमृचा

करिष्यतीतिऋनेनब्रह्मपरत्वमपि॥यस्मिन्सर्वेदेवाःप्रतिष्ठिताःतस्मिन्परव्योमन्यक्षेत्रेअक्षरे विनाशरहितेब्रह्मणिसर्वान्कामान्चोवर्तते॥ऋक्सामाभ्यांयजुर्मंत्रस्योपलक्षणं॥ योध्येवानद्वह्मनवेदसऋचाकर्ममात्रवेधिकयाकिंकरिष्यतिनकिमपिज्ञाश्चनफलाति॥श्रुत्यर्थात्॥नचब्रह्मपरत्वमसङ्गतंविष्वादिपदवाच्यपरमेश्वरपरत्वमितिवाच्यं ब्राह्मणएवेश्वरत्वात्॥ब्रिंवभूतंब्रह्मैवेश्वरइतिसिद्धांतात्॥मायाप्रतिबिंबईश्वरइति मतस्यबालबोधनार्थमेकदेशकथनायाकैवल्यरत्नात्॥तथासर्वेवेदायत्पदमामनंतितपांसिसर्वाणियद्वदंतितद्वांछंतोब्रह्मचर्यंचरंतितत्तेपदंसंग्रहेणब्रवीमीतिचयोदेवानांनामधाएकएवेत्यादिश्रुतिरपिमानं॥ननूक्तरूपतिबलात्परमतात्पर्यब्रह्मण्यस्तु॥कर्मणोपयोगःकरणाकांक्षार्थतयाब्रह्मज्ञानोत्पादनद्वाराब्रह्मप्राप्त्यर्थत्वात्॥सर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववदितिपारमर्षसूत्रात्॥ रांमू० ५०

अवांतरतात्पर्यनुद्दाल्यादिदेवतात्ववमुक्तं॥अन्यथाव्यवस्थाभावापत्तेः॥नथोचेद्वाल्यादिप्रतिपाद्कोमंत्रःकथं॥परब्रह्मविष्वादिवाचकःस्यात्॥हंतद्वांतरतात्पर्येणापिनपरत्ववर्णनेश्रुतिपीडाकर्मकांडेऽदृश्यस्यात्॥किंचैकवाक्यस्योनकार्थतास्यात्॥तावन्नन्याय्या॥ऋचोअक्षरेत्यादिश्रुतयःकर्मादिपरंपरयापिनत्परत्वोपपत्तेर्नकर्मसुविनियुक्तमंत्राणांकर्मप्रतिपाद्नेननिराकांक्षाणामवांतरतात्पर्येणापिब्रह्मपरत्वप्रमाणानावमजनीनिचेन्॥मैवं॥प्रतिपन्नपुरुषोद्देनार्थप्र.ती[illegible]निर्भद्दर्शनस्योक्तत्वात्॥अतएवयात्कोबहुप्रजानिर्ऋतिमाविवेशेत्यादिमंत्रेषुबहुप्रजाःहेऋमापद्यतइतिपरिव्राजकाद्यनिब्रह्मज्ञानाधिकारिणोगर्भवासादिसंसारक्लेशाप्रतिपाद्नपूर्वकंतत्क्लेशापरिहारायात्मज्ञातव्यइत्यर्थस्यप्रतिपादनाय॥अन्यस्यत्रेवर्गिकाधिका

रिणत्वर्षकर्मनिनेरुक्तावहुव्रत्रा भूमिमापद्यनइत्यादिनायंनरप्रतिपत्तिमाह्॥एवंवि
दूरविदूरेदेनभाष्यकारोपिबहून्मंत्रान ध्यात्मपरनयानत्रेश्वनापरनयाचास्यवा
मीयसूक्तव्याचख्ये॥नयाचयायानिर्क्रत्यादिपदानिननदधिकारिभेदेनदुःखाद्यर्थ
म्याद्यर्थानूप्रतिपादयंतिनचनत्रानेकार्थनादोषःनवाकर्मकांडोक्तेरुद्रदधिकारिणंप्र
तिकर्मोपयुक्तार्थस्यापिबोधनात्तथाग्नीप्रातिपदान्यपिप्रतिपत्तभेदेननानादेवतां
तनद्रामरुष्णादिस्वरूपंचप्रतिपादयंतीतिनकश्चिद्दोषः॥तत्रसर्वत्रपरमेश्वरप्रति
पादनपरोर्थोमुख्यः॥मोक्षंप्रतिसन्निहितत्वेनोपयुक्तान्॥कर्मादिपरस्तुपरंपर
यामोक्षपरत्वात्मुख्यः॥किंचेश्वरपरत्वंमुख्ययाहत्यासंभवति॥देवतादिपरत्वंतु रांम्
लक्षणादिनेत्यमुख्यएवेत्यायर्थः॥हरयेनेहिलिंगादिबलादिंद्रादिपदमुख्यलक्षणा ५१

गौणभेदेनत्रिधार्थप्रतीतिः॥इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतइत्यादिषुपरमेश्वरलिंगानत्परत्व
मुख्ययाहत्या॥नमिदंद्रसतमिंद्रइत्याचक्षतइतिश्रुतेरिंद्रपरमेश्वर्यनिस्मृतेश्च॥अ
पांफेनेननमुचेःशिरइंद्रोदवर्तयदित्यादौदेवतालिंगाच्चोपनिषत्परत्वलक्षणया॥अ
त्रपारमेश्वर्यलक्षणमुख्यार्थस्यासंभवात्॥ऐंद्राग्नाहिपत्यमुपनिष्कामतइत्यादौश्रुति
नियोगबलात्तद्गार्हपत्याग्निपरत्वमिंद्रपदस्यगौण्यैति॥ननुप्रचुरतरप्रयोगादिंद्र
वाय्वादेःवायोपनोरूढेःपरेमेश्वरेयोगिकरूढिर्योगमपहरतीतिन्यायेनवायो
निपरत्वमेवमुख्यमास्मामितिचेन्न॥लिंगबलात्प्रतीयमानपरमेश्वरपरत्वस्यैव
मुख्यत्वोचित्यात्॥सर्वाणिहवारमानिभूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यंतइत्यादिषुआ
काशप्राणादिवाक्येषुहिभूताकाशवाय्वादिषुरूढेराकाशप्राणादिशब्दःसर्वेभूते

पादानत्वादिलिंगाद्ब्रह्मपरश्रुतिवाक्यस्थब्रह्मपरत्वमासमंतात्कारणेत्प्रकारणेत्यादि
योगेनमुख्यमेवेतिआकारात्लिंगादतएवप्राणइत्याद्यधिकरणेप्रतिपादनात्॥त
स्मादस्तिप्रतिपत्तृणामधिकारिणोभेदादर्थभेदोमंत्राणां॥नस्तिस्तिंविद्वद्दृष्यासासा
न्मंत्राणांपरब्रह्मविष्ण्वादिपरत्वं॥अविद्वदधिकारिदृष्यानुसारात्कर्मपरत्वंपरंप
रयाब्रह्मपरत्वमिति॥नथाचात्रमंत्रसामायणेपोद्घातोपसंहारउक्तार्थसंग्राहका
श्लोकाः॥सर्वासांदेवतानांयन्नामभीरामउच्यते॥अनन्तासांसत्यतिभीरामस्तत्ति
रसंज्ञायं॥बलवद्रामलिंगाद्धायस्तिंविद्देवतामृचं॥रामायणानुसारेणव्याकुर्व
न्नेवदुष्यति॥विनियोगानुगोगोण्योवेदंव्याचष्टभाष्यकृत्॥नत्वानुगोमुख्यवृत्त्या
व्याकुर्वंयात्कवत्वहमिति॥अत्रसर्वत्रपुनरुक्तत्वनद्वेधार्थसंग्रहरूपत्वान्नदूष्यक

रांम्
५२

त्वमित्यवधेयं॥नथाचात्रचतुर्धरनीलकंठाद्यपपादितानुसारेणद्वेविरूपेइत्यादिमंत्रा
णांभाष्यकृदुक्तादन्यादित्यपरव्याख्यामतिक्रम्यलिंगाच्छ्रीमद्विठुलदेवतापरत्वेनव्या
ख्यायायुक्ततरत्वंसिध्यं॥लिंगानांनानत्वनत्वव्याख्यानकालएवप्रदर्शितत्वात्॥किंच
सामर्थ्यलिंगमितिलिंगसामान्यलक्षणं॥प्रकृतेश्रीविठुलरूपद्वयपुंडलीकादि
महिमप्रतिपादनेद्वेविरूपेवत्समित्यादित्रयाणांसामर्थ्यस्यस्पष्टत्वादेषांमंत्रा
णामर्थप्रकाशनसामर्थ्यलक्षणेनलिंगेनश्रीविठुलमूर्त्यादिप्रकाशकत्वमुपप
न्नं॥नचैवंवेदभाष्यातिक्रमेणग्रहसामर्थ्यरूपलिंगमात्राश्रयेणऋत्यर्थवर्णी
यित्वात्मिमनार्थस्यदेवतादेर्वैदिकत्वेनोपादेयत्वस्यापेनचार्वाकायुभिमतोय
र्थस्तन्नदनुकूलऋत्यर्थवर्णनेननवैदिकउपादेयश्चस्यात्॥व्यवस्थाहेतोर्वेदभाष्य

सेतोरनंगीकारात्॥नचाचासंदेहवेदमूलआसीत्सएषपुरुषोऽन्नरसमयइत्यादिश्रुतीनांचार्वाकादभिमतार्थवर्णनेननस्त्यवादेहात्मवादादीनांवेदिकत्वापादयत्वेस्यातामितिशंकनीयं॥पुराणवाक्यनिकरस्यशिष्टाचारस्यचव्यवस्थाहेतोरंगीकारेणतच्छंकितस्यचार्वाकाद्यभिमतार्थवेदिकत्वादुनिप्रसंगस्याप्रसंगात्॥सर्वेहिव्यासस्मृतिपुराणानुसारेणस्मृतिपुराणवाक्यनिकरस्यमूलत्वसंदेहेशिष्टाचारानुसारेणवेदमंत्रेव्याकुर्वन्तोऽतिप्रसंगदूषणेनदुष्यन्॥नहिचार्वाकाद्यभिमतोर्थःस्मृतिपुराणप्रमितानवाशिष्टपरिगृहीतः॥अतःश्चार्वाकाद्यैःस्वाभिमतोर्थस्वकल्पितेनयोजनयाश्रुतिप्रतिपाद्यत्वंवर्णनेपिनोपादयत्वंसिद्धिः॥यश्चार्थःपुराणवाक्यसंवादीशिष्टाचारपरिगृहीतोवातस्यनस्यश्रुतिमूलत्वम

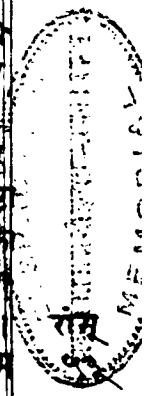

वश्यंवक्तव्यं॥तत्रप्रत्यक्षदृष्टवेदवाक्यानांमूलत्वसंभवेनुमेयानांमूलत्वकल्पनंनन्यायमित्युक्तरीत्याभाष्यमतिक्रम्याधिकारिभेदेननानाकार्यबोधकत्वांगीकारेणदृष्टवेदवाक्यानामेवनत्परत्वं॥वक्तुंयुक्तं॥अतएवश्रीकृष्णरामलीलानांसर्वपुराणप्रतिपाद्यानांप्रत्यक्षवेदमूलत्वायऋङ्मंत्राश्चनुर्यरेसंक्षेपलीलापरतयाव्याख्याताः॥प्रकृतेनचश्रीमद्विठ्ठलेश्वरैतावतीर्थादेःपुराणप्रतिपाद्यत्वंस्पष्टं॥तथाहि॥ब्रह्मांडपुराणेगस्त्यनारदसंवादेनदीक्षेत्रेस्नानप्रकरणे॥शालग्रामंचवेदाद्रिंनरनारायणाश्रमं॥हृदावनंचकेदारंहरिद्वारंचगोकुलं॥शृंगाकुलंचश्रीकूर्मंपांडुरंगंचपीठरं॥अहोबलंजगन्नाथंवेंकटाद्रिंचनेमिशमित्यादि॥तथागरुडपुराणेऽष्टोत्तरशतश्रीभगवत्क्षेत्रव्यक्तस्थानवर्णनाध्याये॥अहोबलेगारुडोद्रेहिरण्याक्षरमर्दने॥विठ्ठलंपांडुरंगंतु

वंकटाद्रेरमासखं॥ नारायणेयाद्वोद्रोन्मिंहघटिकाचले॥ वरदंवारणगिरौकांच्यांक
मललोचनमित्यादि॥ अयमध्यायोरामानुजाख्यश्रीवैष्णवसंप्रदायसिद्धः॥ अथशिव
गीनाम॥ अविमुक्तेद्वारकायांश्रीशैलेपौंडरीकके॥ देहांतेनारकंब्रह्मलभंतेमदनुग्रह
दिनि॥ अत्रपौंडरीकेइत्यस्यपौंडरीकमितिसंज्ञितेपांडुरंगक्षेत्रेइत्यर्थः॥ संज्ञायां
कन्॥ स्फोदेपुंडरीकमुनिनाम्नाक्षेत्रनामप्रसिद्धेरवरदानादिदर्शनात्॥ तथाचमना
भेवमंवेक्षेत्रेविख्यातंस्करपूजितमितिपुंडरीकाख्यनंतरंवक्ष्यमिसर्वदाब्रह्मन्क्षेत्रे
वन्नामसंज्ञकइतिभगवदुक्तिः॥ यत्तुकश्चित्पौंडरीकपदेनव्याघ्रपुरारव्यंशिवक्षेत्र
मित्याहतन्न॥ शिवपुरेस्थेवग्रहणंनपांडुरंगक्षेत्रस्थेत्यत्रविनिगमनाविरहात्॥ रांम्
ननुतत्रापयग्रहणमस्तितिचेन्न॥ इष्टापत्तेः॥ पौंडरीकेतिवक्तव्येपौंडरीकके ५४

इत्येकवचनस्यजात्यभिप्रायेणोपपत्तिसंभवात्॥ यदितुजात्यभिप्रायेणोपपादनेकृ
तार्इत्यकस्येवग्रहणंयुक्तंतर्हिपांडुरंगक्षेत्रस्येवग्रहणमस्तु॥ ननुपांडुरंगस्येवग्रहण
मपिविनिगमकाभावस्तुल्यइतिचेन्न॥ श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानिर्मा
णांसाप्रसिद्धिषट्प्रमाणांतर्गतस्थानप्रमाणस्यविनिगमकस्यसत्वात्॥ तथाहि॥
अत्रवाक्येविमुक्तेपदाभिधेयद्वारकाख्यशिवपुर्यनंतरंद्वितीयस्थानेद्वारकाख्य
विष्णुपुर्युच्यतेतत्रमानंश्रीशैलाख्यशिवपुर्यनंतरंद्वितीयस्थानेपौंडरीकपदेनपां
डुरंगक्षेत्ररूपविष्णुपुर्याभिधानस्यन्याय्यत्वात्॥ किंचसर्वत्रप्रसिद्धेयाद्वारकावारा
णस्यारव्योपादानेनातत्रापनार्थंयुज्यतेकिंनुदृष्टांतव्यंजनार्थं॥ तथाचयथावारा
णस्यांशिवपुर्यांनारकोपदेशस्तथेवश्रीशैलाख्यशिवपुर्यांयथाचद्वारकाख्यविष्णु

पुर्यांनयेवपुंडरीकाख्यविष्णुपुर्यामितिव्यंजनयार्थोबोध्यतेनदृनिश्लिष्टनरं॥तारकोपदेशेश्र
सिध्येद्वैयारप्रसिध्येद्वैयाश्वरूपमेणोक्तदृष्टांतदार्ष्टांतिकभावध्यंजनपरत्वस्यैवसामंज
स्यात्॥अन्यथाप्रसिध्द्वैयोपादानस्यैकस्याएवविष्णुपुर्योउपादानस्यचनिर्हेतुकत्वाप
त्तेः॥नचविष्णुपुर्युपादानेमदनुग्रहादिनिश्चावानुग्रहोकिरसंगताविष्णुपुर्योविष्णवनु
ग्रहस्यासत्वाछिवानुग्रहासंभवात्तोद्वारकापिकाचनशिवपुर्यैवास्तिनिश्चकनीयं॥द्वारक
ख्यायाःशिवपुर्याअप्रसिध्देः॥वेष्णवेषुश्रीशिवस्यपरमानुग्रहदृत्यर्थस्यश्रीभागवतेप्र
त्रेतसाख्यानमार्कंडेयाख्यानादेोप्रसिध्यत्वेनविष्णुपुर्यामपिशिवानुग्रहसंभवादितिदि
क्॥तथाचस्कंदपुराणस्थश्रीमामाहात्म्ये॥पांडुरंगमातुलिंगंधूलरेवटंचरेवटकं॥सर्वत्र रांमू
स्कलमाश्रीमाचनुःस्थानेषुदुर्लभेनि॥तथा॥तस्माद्योजनमात्रेणसर्वतःपापनाशनं॥ ५५

पोंडरीकमितिख्यातंनो र्थंत्रैलोक्यविश्रुतं॥तत्रास्तेभगवान्विष्णुर्मुक्तानंदप्रदायकः॥गोप
वेषधरोनित्यंमायूरबर्हिभूषणः॥पुंडरीकमुनेर्मुक्त्यातत्स्थानंनविमुंचति॥पांडुरंगइ
तिख्यातोविष्णुर्विपुलमूर्तिदः॥तद्दर्शनाद्दिनेषएसुरक्षानामास्यदंभवत्॥इतिद्वैतीया
ध्यास्यानि॥अथचतुर्थेध्याये॥आषाढशुक्लैकादश्यामुपोष्यहरिमर्चयेत्॥पांडुरंगोस्थि
तंदृष्ट्वयःसमुक्तिमवाप्नुयात्॥कार्तिकेनुसितेपक्षेएकादश्यांविशेषतः॥पूजनेयद्गोपवेष
नेपांडुरंगेस्थितंहरिमिति॥एवंचंद्रत्नामहात्म्यगतानिचांसिप्रागवलिखितानि॥तथा
करवीरमाहात्म्ये॥तत्रश्रीविठ्ठलंदेवंप्रियाभ्यांसहदृष्ट्वा॥मिनं॥नंदृष्ट्वाविस्मिताप्राहस्वप्रि
यंरूक्मगासतीत्यादिनिचहृनिचांस्कपलभ्यंतेविस्तरभियानेहलिखितानि॥तथापद्म
पुराणेोत्तरखंडेगानामहात्म्ये॥त्रिनवत्युत्तरशततमेपत्रेजानश्रुतिभूपतेःकृतस्यैरेक

ऋष्यन्वेषणायप्रवृत्तस्यतीर्थसेत्रपर्यटनोक्तिप्रसंगेश्रीनरहरीत्यादिनाभीमरथीतीरेश्री
विठ्ठलंदृष्ट्वागोदावरीजन्मेत्युक्तं॥ततोनिवृत्तआयातःपत्रयन्भीमरथीतटे॥ट्टिमुजंवि
ठ्ठलंदेवंभुक्तिमुक्तिप्रदायकं॥ततोगोदावरीजन्मस्थानंब्रह्मगिरिंहानित्यादि॥ननु
माहात्म्यानांप्रामाण्यंमयानांगीक्रियतेनूनिषेधेनूअर्थवोधोस्ति॥कौरूकल्पादिग्रंथेषुम
ल्लारिमाहात्म्यादिवचनान्युदाहृत्यननुधर्मकालानांनिर्णीतित्वंयेवमाहात्म्यप्रामाण्य
नंगीकारेकारेकथंनार्थबोधत्वं॥उपलभ्यतेचेदानीमुपलभ्यमानपाम्लोत्तरखंडेगीतामा
हात्म्यं॥एतद्भंजनायेवपत्रसंख्याग्रहणं॥तत्पुलकेपद्मपुराणेगीतामाहात्म्यंन
त्रश्रीविठ्ठलश्लोकश्चोपलभ्यतेमदीयपुस्तकेनदृश्यतेनोपलभ्यतेकचिद्गीतामाहा
त्म्योपलंभापितत्रायंश्रीविठ्ठलश्लोकोनदृश्यतइत्यादिवाक्यानुचनुरानंदेनाविदुष्य

रिहरा॥सर्वपुस्तकानांतत्रतत्रग्रंथेभ्रंशराहित्येनोपलंभासंभवात्॥श्रीभागवतेवत्सा
हरणाद्ध्यायत्रयस्योद्धेनानुसारिसर्वटीकापुस्तकेषूपलंभेपिमाध्वैरनंगीकाराच्च
तस्मात्तत्पुस्तकेनुपलंभस्यग्रंथांशकल्पनयोपपत्तेर्नपुस्तकांतरोपलभ्यमानग्रं
थस्याप्रामाण्यंवक्तुमुचितं॥एतत्सर्वमाहात्म्येषुपूर्वलिखितेषुयोज्यं॥एतेनहा
रद्वाध्यात्मकस्कंदपुराणस्यस्यश्रीपांडुरंगमाहात्म्यस्यद्वात्रिंशद्ध्यायात्मकप
द्मपुराणस्थस्यचप्रामाण्यंव्याख्यातं॥नचसर्वत्रावद्यमानस्कंदपुराणातिरेकेण
नीमानीर्थादिमाहात्म्यप्रतिपाद्यकःखंडएवनालीतिवाक्यं॥कौरूकेश्रीमदनंतदे
वेनस्वयंप्रतिपादनात्॥तथाचतत्रोपक्रमउपसंहारेचपद्यं॥गंतुंनार्हतियत्रस्वएवमे
पिमनुजात्मत्रदेशेस्थितान्योदूरीकृत्यविलारीन्निजभुजविलसद्भंडकोदंडना

ऐः॥श्रीमद्भीमेशानीर्थप्रभृतिबृहत्सरोदेवसद्दशशाकीःस्पष्टीकर्तुंपुराणंपरनगरगतं
स्कंदखंडंजहोरेति॥एवंमंत्रप्रणाल्लगनानि॥नन्वेवाक्यान्यप्युदाहार्याणि॥नन्वेवमपि
ननन्माहात्म्यादीनांनतद्वाक्यानांचपुल्लंकेपूपलंभानुपलंभाभ्युपगमेकिमनुपलंभो
ग्रंथभंगानिमित्तकः किंवोपलंभएवपुस्तकलग्रंथप्रक्षेपनिमित्तसंशयदवोभा
नसतद्भावांकुरदाहकः कथंशमनीयइतिचेत्॥शिष्टाचारकादंबिन्यमृतासारेत्येवं
हि॥श्रुत्यर्थेषुहिसंदेहःस्मृतिपुराणवचोभिरपनोद्यः॥स्मृतिपुराणवाक्येषुसमूलत्व
दिसंदेहःशिष्टाचारैरपनोद्यइत्युक्तत्वात्॥यद्धिपुराणादिवाक्यंशिष्टाचारानुगुणंत
त्प्रमाणमितिनिश्चेयंयत्पुनःशिष्टाचारविरुद्धंतद्वाक्यस्यार्थोयावत्प्रामाण्यनिश्चयेना रांमू
नुष्ठेयंदृष्टिव्यवस्थायानिर्बाधत्वात्॥एतेनाशिष्टैःकैश्चित्कविभिर्यत्किंचिद्वामादि ५७

षयकमाहात्म्यंयत्किंचित्पुराणेनाम्नाविरच्यतेदृष्टंतत्तुल्यानीमानिपांडुरंगमाहात्म्या
दीनिनात्रिकपनांशंकावेदविषयकबोधीयकृतकत्वादिशंकातुल्यानिरत्ना॥कविकृतमा
हात्म्यविषयेयदिशिष्टाचारसंवादस्तर्हिशिष्टाचारानुमेयस्मृत्यनुपूर्वेतर्कतःसक
विग्रंथःपुराणनाम्नोत्वमात्रंदोषः॥यदितुशिष्टाचारसंवादानुपलंभस्तर्हिसकविग्रं
थानुपादेयइत्येवोचाम॥शिष्टाचारोहिश्रुतिस्मृतिमूलानुपलंभेपिस्मृत्याद्यनुमानद्वा
राद्दष्टनरंप्रमाणमितिप्रतिष्ठंपूर्वमीमांसादिशास्त्रविदांमंगलाचरणादेःशिष्टाचा
रस्यस्मृत्यनुमानद्वाश्रुत्यनुमापकत्वस्यसर्वग्रंथसंमतत्वात्॥एएवेवेदार्थज्ञा
नारब्धदर्शानुष्ठानारब्धनएवाष्टकादिस्मृतिप्रणेतारइत्येवंरूपस्यएवोपनयना
दिवेदार्थविषयकस्मृतिकर्तारइत्यवंरूपस्यचकर्तृसामा

त्यपूर्वं नित्योपपादितस्याप्रामाण्यकारणस्याष्टकादिस्मृतिविधाचोरपिये एवश्रोतस्मा
र्तानुष्ठानारब्धैवंविधाचारकर्तारइतिकर्तृसामान्यस्याप्रामाण्यसूत्रस्यपूर्वमीमांसा
यांस्मृतिपादएवसमर्थितत्वाच्च॥अथान्यद्दृष्टान्तरशिष्टाचारनिश्चायकानिकानिचि
न्तनद्वंथकारवचनान्यूदाहियंते॥निर्णयसिंधावादियंथप्रणेताकमलाकरभट्टप्रभृति
भिस्तत्रतत्रप्रमाणत्वेनोपन्यस्तायाःकालनिर्णयदीपिकायामंगलाचरणंपद्यं॥
कालचक्रप्रणेतारंनत्वाश्रीविठ्ठलंगुरूत्तमं॥धर्मज्ञानायमानस्यःकालनिर्णयदी
पिकामिति॥तथाप्रक्रियाकौमुद्यांमंगलाचरणं॥श्रीमद्विठ्ठलमानम्यपाणिन्या
दिमुनीनपिगुरून्॥प्रक्रियाकौमुदींकुर्मःपाणिनीयानुसारिणीमिति॥अस्यचग्रंथस्य
पंडितीयव्याख्यानंश्रीमद्विठ्ठलनामनिरूपणपरोग्रिमप्रथममंत्रव्याख्यानावसरे

उक्तमप्यर्थंपुनर्लिख्यते॥श्रीमद्विठ्ठलमानम्येति॥पुंडरीकाक्षमेवनिष्ठितंविष्णुंवि
ठ्ठलइतिरूढेननामातद्वासिनोजनाव्यपदिशंतीति॥सज्ञायांकेवलिप्यादिभ्यनावश्यं
मुत्पत्तिरादियतेचनुष्टयीशब्दानांप्रवृत्तिः॥जातिशब्दागुणशब्दाक्रियाशब्दाःसंज्ञा
शब्दाश्चेतिभाष्यकारवचनात्॥त्रयीशब्दानांप्रवृत्तिर्नसंतियदृच्छाशब्दइतिवार्तिक
कारदर्शनेनुक्रियाशब्दोयं॥नथाहि॥वेदनंविन्॥विदज्ञानेरूत्यस्मात्संपदादिभ्यश्चे
तिभावेक्विप्॥तेननठाःसत्याः॥ठःसत्येचदृढेधनाधित्यभिधानात्॥तानूत्तानित्व
करोतीतिविठ्ठलः॥लाआनेअस्मादानोनुपसर्गेकइतिकः॥आतोलोपइटिचेत्या
लोपः॥अतोनुग्रहकरत्वर्थः॥तदुक्तं॥विदाज्ञानेनठानूत्यानूलानिगृह्णातिय
स्त्वयं॥अज्ञानुग्रहकृद्देवोविठ्ठलःकथ्यतेनुधैरिति॥अन्येवेथनंविन्॥ॐ॥च

विधूयांचेनेङ्गितंतः॥तयाठाः शून्यानिस्पृहात्मानूत्यागीनिविदुलइत्याचक्षते॥तस्यवि
शिष्टफलप्रदत्वसमर्थनायशत्र्युपधानंदर्शितंश्रीमदिति॥श्रीयतआश्रीयतेलक्षे
तिश्रीः॥ङिपूर्वविप्रकाशनस्यकटप्रुङ्श्रीणादीर्घोसंप्रसारणंचेतिङिपूर्वदीर्घश्च॥वि
नुश्रयंत्येनामितिश्रीरितिनत्वात्पर्यंकथनंनविग्रहवाक्यं॥कर्मणिङिपूर्विधानान्नु
श्रयंतीतिकर्त्रर्थतिङंतस्यासमानार्थत्वात्॥इहचिसमानार्थेन हिवाक्येनभवितव्यं
मितिनाप्योक्तेः॥यत्तुदात्यनेनदात्रंदीयतेस्मेदानीयङ्लुगित्रसमानार्थस्या
संभवाल्लिंचित्साम्येनागत्यावाक्यंभवति॥श्रीर्नित्यमस्मिन्स्तीतिश्रीमान्॥नि
त्ययोगेमनुप्॥तच्चासौविदुलश्चेतिकर्मधारयः॥एतेनश्रीसरस्वत्योःस्वभाववि
रोधेपिपरमर्त्यालोःश्रीविदुलस्यानुग्रहमवलंब्यग्रहनत्वस्यात्यंयस्याश्रीर

ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

स्त्वंनालीतिध्वनिनं॥विदूठलशब्दश्चपृषत्वर्तयोष्ठेोभवनः॥नठद्वयंलक्षणाभावात्
कालाठ्ठञित्यादावपिठद्वयपाठप्रमाणंनालि॥आनम्येत्याडाभावेश्मन्नित्यादिनायं
लक्षणःप्रकर्षेणोत्यंतेइति॥अयंचपांडुःकृष्णपंडितानांग्रंथः॥एतेचभट्टोजिदी
क्षितगुरवः॥अस्यश्रीविदुलनाममंत्रस्यौशनसःपुरुषस्ऋष्यनुष्टुप्छंदःप्रथमायामृचिदृग्व
नि॥सनःमिंविश्वतोवृत्वात्यनिष्ठदृग्वांगुलमित्यत्रविश्वतःपदेवीनिवर्णद्वयस्यानि
ष्ठदित्यत्रठकारठकारराकाराणांमंगुलमित्यत्रलकारराकारयोःस्वरूपेणऋमनएक
मंत्रेउपादानात्॥अनिष्ठदित्यत्रशारःस्वग्रहनिठद्वित्वेपूर्वस्यस्वरिवेतिचर्त्वेटठसो
र्लिप्तेः॥वेदेवैकल्पिकद्वित्वादिकार्यंभावपक्षेणैवपाठस्यवर्णक्रमपाठकोभादि
संप्रदायेषुरूढप्रसिद्धत्वात्॥तथाचभास्कररायकृतसप्तशतीटीकायां॥चतुर्थीमे

मोक्षोऽकः॥मंत्रराजोऽयस्यास्तरस्यादेवतायस्यास्तरस्यचयदंगेन्यास्यस्तद्देवतावाचकस्तदंगवाचकस्त्रयाणस्तदक्षरबोधकः॥यथाशिरःपदंकेन्द्रादिपदंचाकारस्तदेवंयःन्द्रोयदक्षरार्थःसोपिनद्रावाचकः॥यथाऐंस्वर्यंत्रह्मऐंकारस्य॥तत्तदक्षरार्थस्वरूपमपिनद्रावाचकमिति॥तथाचतंत्रेवऐंह्रींक्लींचामुंडायेविच्चेरतिनवार्णीमंत्रोक्षरप्रसंगे॥यस्याःप्रभावमतुलंभगवाननंतोब्रह्माहरश्चनहिवक्तुमलंबलंच॥सारसृष्टिकर्त्र्यैहृदयंपदेनऐंबीजस्यतस्यैवपुनर्नमश्चेतयकारोनरेकारस्यचोच्चारः॥ह्रस्यपदेननद्देवतककारस्यकामबीजस्यस्य॥हरद्वितस्वरूपेणह्रींबीजस्यहकारेरफयोः॥एवंवमतुलमित्यनेनस्वरूपतएवतन्मंत्रस्थवकारमकारनकारोकारलकारबिंदूनांषण्णांनिर्देशादित्यादिरूपेणोक्तनवार्णीमंत्रस्थचतुर्विंशतिवर्णोक्षरोच्च

पस्यकमेणोक्तोविलरतियानुपयोगाच्चनेहलिख्यतेनतथानत्रैवग्रंथांतरोक्तनवार्णीमंत्रोक्षरोनूदितः॥परावराएंपरमेतिपरापदेनऐंबीजं॥महामायाप्रथमोतीतिमायापदेनह्रीं॥नत्यासमोहयेतेजगदितिमोकलोक्त्याकामबीजं॥चामुंडासंज्ञनीयतनीचामुंडापदं॥ज्योत्स्नातिवैचेंदुरूपिछेयेतिवैकारः॥विचित्रमिदमाख्यानमितिविच्॥मूयश्चेछाम्यहंश्रोतुमितिविकारइति॥इत्थंचैतद्दीत्वाविठुलनामोक्षारःस्मयुक्तनमः॥यतुतन्मंत्रमित्यादिनासर्वग्रंथेषुसर्वमंत्राणामेवमुक्षारःसंमतेदितिनचमत्कारइतिग्रंथांतरोक्तमंत्रोक्षारदूषणमुक्तंनदृतिव्यवधानात्क्रमाभावाच्चचमत्काराभावपरं॥अन्यथाहरश्चचमतुलमित्यादिषुस्वयमेवहकारेरफचकारादीनांस्वरूपेणोक्षारमुक्तापरंतोदोषोक्तेरयुक्तत्वात्॥एकत्रश्लोकेश्लोकार्धवाक्यमेणाव्यवधानेनवाचतुर्विधेषुन्यूनप्रकारेणमंत्रोक्षारेचम

त्कारएव॥एकेनैवप्रकारेणैकत्रैवपदेक्रमेणैवर्णेधारेव्यवधानेपिचमत्कारानिष्ठयोनुभव
सिद्धोनापिलपितुंशक्यः॥अनएवश्रीमयूरेश्वरपंडितकवीश्वरेणमंत्रमयंभागवतेमंत्रम
यरामायणेचद्वादशाक्षरमंत्रवर्णाःश्रीरामजयरामेत्यादित्रयोदशाक्षरवर्णाश्चक्रमेणो
पनिबद्धावर्णांतरसंमिश्रेणैनकथार्थबोधयंतोमंत्रानुपूर्वमिपिबोधयंतीतिचमत्कारवि
शेषानादृत्यकाव्यरचनोपपद्यते॥चमत्कारभावेकाव्यत्वासंभवात्॥प्रकृतेसप्तभूमिमितिऋग
र्धेसप्तशब्देक्रमेणविठ्ठलनामवर्णानांवर्णांतरव्यवहितानामप्युपलक्षकत्वेनचमत्कारः॥
तस्माच्चमत्कारभावरूपदूषणाभ्रमरादत्तदक्षराणांत्वरूपमपितद्वाचकमितिचतुर्थप्र
काराश्रयेणपुरुषसूक्तप्रथममंत्रेविठ्ठलनामोक्षारेयुक्तनरः॥नचेवंसत्याऋचएतद्दे रंगम्
वताबोधकत्वाभावात्कथमत्रतन्नामोक्षारउक्तिवाच्यं॥श्रीविठ्ठलदेवताबोधकत्वोपपत्तेः ६१

तथाहि॥यःसहस्रशीर्षत्वसहस्रनेत्रत्वादिलक्षणःपुरुषोविराडंतर्यामीत्यर्थः॥यद्वापत्रंत्
यदोरूपमदभ्रचक्षुषासहस्रपादोरुबाहुजाननाद्बहुनामित्योदोनानावतारनिदानत्वेनोक्त
रूपःपुरुषइत्यर्थः॥सएवविश्वतःसर्वस्माज्जगतीतलाद्भूरागुलमति अतिक्रम्यभूमिं
क्षेत्रमुवंदृत्वाआश्रित्यातिष्ठद्दशांगुलमितिकटिकरतलोर्ध्वरूपत्वंस्थो॥तथाचमाहात्म्येएतत्क्षेत्र
भूमेरंतरालस्थितिरुक्ता॥नात्रिनारदक्षेत्रस्यभूसंभेदःकथंचन॥वितस्तिमात्रनरत्व
कातिष्ठत्त्वंनरएवनत्व॥ज्योतिर्मयानियानानियथानमतिमानिवै॥एवंज्योतिर्मयंक्षेत्र
नमस्येवहिमासनरहरि॥अथवाविश्वतोविश्वस्मातिपूज्यंक्षेत्रभूमिंदृत्वादशांगुलंदशानां
पादांगुलीनांसमाहारोयथास्यानथासंयुक्तसमपदद्वंद्वनयेनियाव——तिष्ठद्धर्वस्थ
स्थो॥यद्वादशांगुलसमाहारंदृत्वासंयुक्तसमचरणनामाश्रित्यविश्वतोभूमिमतिसर्वस्मा

भूमेः पूज्यतयानस्थो॥ अतिरतिरतिक्रमेऽपेचेति पूजातिक्रमार्थयोरतिशब्दस्यकर्मप्रव
चनीयसंज्ञायांकर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति॥ अथप्रक्रियाकौमुद्यनुसारेणटीकायां
प्रसादाभिधायांमंगलाचरणं॥ श्रीविठ्ठलंकरुणावरुणालयंप्रणमामिदेवंकारुण्यसिंधुमभि
लाषितदत्तबुद्धिं॥ ईषत्सहासमुखपंकजमात्मभासमुत्फुल्ललोचनविलोकनना
शिताघमिति॥ तथातेत्रैवग्रंथरूपाम्बाङ्के॥ कुलेयस्मिन्देवंसकलफलदंविठ्ठलमि
मुःस्मृतायस्मिन्श्रीक्षाहरिहरमनुषागमयुता॥ रतिर्निर्व्याढ्रैतेनममलमनंतागम
पथंबुधाःसंसेवंतांकथितमसकृद्रामगुरुमिरिति॥ अद्वैतमकरंदादिग्रंथप्रणेतृ
लक्ष्मीधरपंडितकृतभगवन्नामकौमुदीग्रंथाद्यपद्यांते॥ सजयतिश्रीपुंडरीकप्रियरङ्गे रांमू
व्याख्यानंचैतन्मीमांसाधिपारीणश्रोतस्मार्तविषयककौस्तुभादिग्रंथकर्तृनंत ६२

देवपितामहेत्यत्रनामकैलाद्यविद्यादिगुणाख्यालिंगिनः॥ पुंडरीकप्रियरङ्गिश्रीविठ्ठलइ
त्यर्थइति॥ एवमन्यान्यपिप्रक्रियाकौमुदीटीकाकृतांकालनिर्णयदीपिकादिटीकाकृ
तांचवचनानिपरःशतानिद्रष्टव्यानिविस्तरभियानेहोदाहृियंते॥ तथाकुवलयानंद
टीकायांमंगलपद्यं॥ कंदर्पोयतियःपुरोमृगदृशांकांत्याययानाभवद्रोपीनांयदनु
हिनंरतमहोनत्काकनालीयकं॥ त्वांतंमध्यमरायतेरदनरंयत्पादयुग्मांबुजेमेघश्या
मलमिंदुतुल्यवदनंश्रीविठ्ठलंनोमिनमामि॥ अस्मिंपद्येष्टधालुनामपमाःसंति॥
किंचगोदावरीतीरेप्रतिष्ठानक्षेत्रेवास्तव्याएकनाथाभिधानाःसाधुराजराजिस्व
कटालंकारालेश्रीविठ्ठलोपासकाद्दत्यसंदिग्धं॥ तत्कृतभाषाकाव्यस्यपरःसहस्र
स्यविठ्ठलपरस्योपलभ्यमानत्वात्॥ नचकौस्तुभकर्तृनंनंदेवपितामहस्यपितामह

हाः ॥ तथाचैकोलुप्तादोश्लोकाः ॥ आसीद्गोदावरीतीरे वेदवेदांगपारगः ॥ श्रीकृष्णो नाम क्रियमानेकएकनाथोतिधोद्विजः ॥ तत्कृतत्वद्गुणैर्युक्तः सर्वशास्त्रार्थतत्ववित् ॥ आप दिवो भवेद्वाक्यात्पयःसकलान्मनून् ॥ २ ॥ मीमांसानयकोविदोमधुरिपोःसेवासु नित्योद्यतो विद्यादानविनोदितोत्तमयशा आसीत्तदीयात्मजः ॥ यस्यानंतगुणैरनंतइतिसन्नाम्नार्थवन्नांगनंयेनावादिचवादिनांश्चनिशिरःसिक्षांननंतंमुदे ॥ ३ ॥ न्यायप्रकाशकर्तानिरवधिविद्यामृतप्रदःसततं ॥ मीमांसाद्वयनयविन्नयरत्नाकरेदोमूत् ॥ ४ ॥ तदात्मजंवेदिकशास्त्रविसंसंतोसकृत्साहुरनंतदेवमित्यादि ॥ विश्वश्रीमद्भगवत्पादश्रीशंकराचार्यकृतंपरब्रह्मलिंगंभजेपांडुरंगमित्यंत्यपादस्थटितंपद्याष्टकमप्यत्रप्रमाणं ॥ नचास्याष्टकस्यश्रीशंकराचार्यकृतत्वेमानाभावः ॥ रांम् ६३

केनचित्कृतिनास्वयंविरच्याचार्यनामलिखितमित्यपिशंकासंभवादितिवाच्यं ॥ सर्वत्रश्रीमदाचार्यकृतत्वस्यैवप्रसिद्धत्वात् ॥ लोकप्रसिद्धिवाधेहेत्वभावात् ॥ स्वयंकृत्वान्यनामलेखनेबीजाभावाच्च ॥ काव्यंयद्यसेर्थकृतेनृत्यादिवचनाच्चिकाव्यंस्वयशःप्रवृध्यर्थं ॥ यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्यपुण्यालोकेषुगीयते ॥ तावद्वर्षसहस्राणिस्वर्गलोकेमहीयतइत्यादिवचनेनयशसएवपुरुषार्थत्वात् ॥ लंकारिकैरप्युपगम्यत ॥ स्वकृतावन्यनामलेखनेन्यस्यैवकीर्तिफलसिध्यात्स्वयंकाव्यरचनस्यनिष्प्रयोजनत्वापातात् ॥ प्रयोजनमनुद्दिश्यनमंदोपिप्रवर्तनंनसिन्यायात्वप्रयोजनाभावेप्रवृत्तेरेवासिद्धेः ॥ नचस्वनामलेखनेनतथाप्रचारोनस्यादितिप्रचारार्थमाचार्यनामलेखनमितिसांप्रतं ॥ प्रचारमात्रस्यापुरुषार्थत्वात् ॥ प्रचारोहियशोद्वारापुरुषार्थः ॥ न

न्यनाम्नाप्रचोरनत्वयत्राःसिद्धिरित्यप्रकृतेरवापानात्॥कथंतर्हिमाधवाचार्यैर्वेदमाष्यादिषुसायणादेःस्वाम्नातुर्नामलिखितमितिचेत्॥कारुण्येनस्वाम्नात्रादेःस्वस्यवयत्राःपुरुषार्थसिध्यर्थतेनतंन्यायस्यान्याप्रकृतेरितिनकिंचिदेतत्॥अथविजयध्वजकृतायांश्रीमागवतटीकायांद्वैतमतानुगायांतृतीयेऽध्यायेगजेंद्रमोक्षेगलश्लोकौ॥यल्लीलाजलराशिलेशलहरीसंस्पर्शमात्रात्क्षणात्संसारादधिराशुमुष्यतिनरामग्नःकथंक्षेधवन्॥यस्माद्विश्वमशेषमुद्भवतियत्तत्वंपरंयोगिनांश्रीमंतंतमुपास्महेऽकमनसामिष्टप्रदंविष्टपं॥१॥सनीरनीरदत्रयामंसच्चिदानंदविग्रहं॥रमारमणमीशानंविष्टपंसमुपास्महे॥इति॥अथद्वैतमतस्थवादिराजस्वामिविरचितेतीर्थप्रबंधेश्लोकाः॥श्रीमन्मध्यमलिनीरसमीरवेगनिर्धूतनीरगनराशुभकर्मजालं॥श्रीपांडुरंगलसितंवरपुंडरीक

रांमू ६७

सन्नंपवित्रमहमन्वहमाश्रितोस्मीत्यादयः॥एवंश्रीमध्वाचार्यमतस्थानामन्येग्रंथादृष्ट्वाविस्तरभयान्नोक्ताः॥रामानुजसंमतलोकाःप्रदर्श्यन्ते॥एवमद्वैतवादिविशिष्टाद्वैतवादिद्वैतवादिनांश्रीमतस्थानांविशिष्टानामाचाराःप्रदर्शिताः॥मायातपोव्याधःपथिगीमरव्यादिगंधरःकोपितमालनीलः॥विन्यस्तहस्तोपिनितंबबिंबेधूर्तःसमाकर्षतिविस्मितोपि॥इत्यादिकर्णामृतादिकाव्येदाहरणानित्वंतरव्याणि॥पूर्वोक्तानेकमाहात्म्यवचांस्यपिनस्रग्नार्षलविगानपराणामश्रद्धानामापराणामपिविशिष्टाचारव्यंजनविधयापिप्रबलप्रमाणान्येव॥विशिष्टाचारस्वसर्ववेदार्थसमंतमनिरूढंप्रमाणमित्युक्तं॥येननुविशिष्टाचारप्रामाण्यंनमन्यतेनस्यब्राह्मणादेर्ब्राह्मण्यादिकंमवनसिध्येत्॥नयाहि॥येनोच्चैर्नीचैर्विशिष्टाचारोनमानमितिनंप्रतिवक्तुंव्यंतर्हिनवेदवरत्नस्यब्राह्मणत्वेकिंमानमिति॥नमाव

स्मृतिस्मृतौ॥ देवलोब्राह्मणएहत्येवंस्मृतिस्मृत्यभावात्॥ वसिष्ठविश्वामित्रौदेविवस्मृतिपुराणेषु
स्वर्ध्यजेकनिहासादेरभावात्॥ नचब्राह्मणत्वादिजातिर्गर्गवादिजातिवदनुगतसंस्थानव्यं
तयाप्रत्यक्षा॥ क्षत्रियादिव्यावृत्ताकारानुपलब्धेः॥ अतएवकर्णादेः क्षत्रियस्ययुद्ध
कुलेक्षत्रियत्वापलापोब्राह्मणत्वव्यापनंचस्मर्यते॥ एवंचाहनिग्रहणाजातिरित्युक्त
लक्षणाजात्वाभावाब्राह्मणत्वादेः प्रत्यक्षयाग्राह्यत्वं॥ ननुचसहस्रदारव्याननिग्रहो
तिहीनोयलक्षणोक्तजातित्वंवाच्यं॥ नचसहस्रदारव्याननंस्मृतिस्मृतिरूपमितियुक्तम
नःपौरुषवाक्यरूपंनद्वाक्यंनस्यचशिष्टाचारएवांतर्भावः॥ नाप्यनुमानंप्रमाणं
सहेत्वनुपलब्धेः॥ नचेदेवदत्तोब्राह्मणःयाजनादिषट्कर्मवत्वाद्वसिष्ठादिवदिति
सहेत्वादिसंभवरनिवाच्यं॥ क्षत्रियब्रह्मबंधादिमत्यपिषट्कर्मवत्संभवेनव्य

भिचारात्॥ नचविपक्षबाधकमानापितृजन्यत्वंहेतुः॥ विपक्षत्यानिर्वचनात्॥ षट्कर्मवत्वंवि
पक्षत्वमितिचेन्न॥ तस्यव्याभिचारितोक्तत्वात्॥ नापितृनिष्टब्राह्मण्यसंदेहविपर्यास
निरासकत्वात्संभवात्॥ एवंपितृपितामहादिपरंपरायामेवब्राह्मण्यसंशयादिसं
भवान्नानुमानेनेदंवदनादिविशेषब्राह्मण्यनिश्चयःसंभवति॥ हस्तंतरेणपित्र्यभि
चारायूहसंभवात्॥ नस्मोद्देवदनोदोविशेषब्राह्मण्यनिश्चयःसर्वैर्वेदैकैःशिष्टैः
परंपरयाब्राह्मणत्वेनपरिग्रहोदेवदत्तस्यवाच्यः॥ शिष्टाचारस्यप्रमाणत्वानंगीकारेनुन
कथमपिनिश्चयइतियुक्तमुक्तंयेनशिष्टाचारस्यमानत्वंनमन्येतनस्यब्राह्मणत्व
मेवनसिध्येदिति॥ नथाचश्रीविठ्ठलदेवनाविषयेउक्तस्मृतिपुराणयोर्मानत्वविवा
दपरेणापिसमनंतरोक्तशिष्टाचारमुपलभ्यतन्मूलभूतस्मृतिस्मृतीअनुमानव्येन

नावरंपूर्वोक्तस्मृतिपुराणानामेवतन्मूलत्वात्तत्प्रकाशकत्वम्॥अन्यथापिंडमुत्सृज्यकरंलेढीत्या
दिन्यायापत्तिरितिसुधीभिरालोचनीयं॥नत्तिस्थमुक्तमुनीनांश्रीविठ्ठलदेवतापरत्व
संन्यायकुलाचलःसमुदाहृतपुराणवचनकुलिशोसंक्षेदनीयःपुराणवचसामार्षत्व
दिसंदेहसंदोहपंकश्चशिष्टाचारस्फुरत्तरित्यूरणसंक्षालनीयइति॥ननुनग्नमूर्ति
र्नपूजनीयेत्यर्थकस्मृतिवचनानांधर्मशास्त्रेषूपलंभात्तैर्वचनैरस्यशिष्टाचारस्यबा
धितत्वान्नायमविगीतःशिष्टाचारइतिचेत्॥मैवं॥मूर्तिविशेषानुल्लेखेनसामान्य
परस्यवचनस्यश्रीविठ्ठलमूर्तिस्वविशेषविषयकपूर्वोक्तशिष्टाचारबाधकत्वासंभ
वात्॥प्रत्युतशिष्टाचारेणैवसामान्यवचनानांबोधमूर्तिविषयत्वकल्पनोपपत्तेश्च रांमू
॥नहिनग्नत्वमात्रेणबोधस्यं॥बालकृष्णशिवमूर्त्यादिप्रसंगात्॥किंतूपविष्टत्व ६६

दिधर्मविशिष्टनग्नत्वादिना॥नाद्यानामेवबोधमूर्तानांसत्वात्॥सामान्यवचनानामेवशि
ष्टाचारेणबोधोपपत्तेश्च॥ननुस्मृतेःसाक्षात्कृत्यनुमापिकायाःस्मृत्यनुमानद्वाराश्रुत्यनु
मापकेनशिष्टाचारेणबाधोनयुक्तइतिचेत्॥सत्यं॥प्रबलेनहिदुर्बलंबाध्यतेप्राबल्यंच
द्विविधं॥प्रमाणतःप्रमेयतश्चेति॥तत्राद्यंयथा॥औदुंबरीत्यष्टाक्षरायेतिश्रुतिप्रमाणे
नप्रबलेनोदुंबरीसर्वावेष्टयितव्येतिसर्ववेष्टनस्मृतेर्दुर्बलायाबाधः॥द्वितीयंयथा॥वेदं
कृत्वावेदिंकरोतीतिश्रुतेःक्रमप्रतिपादिकायाःश्रुतआचमेदित्याचमनपदार्थंप्रतिपा
दिकयास्मृत्याबाधः॥क्रमस्यपदार्थधर्मत्वेनश्रुतिप्रमेयत्वाद्दुर्बलत्वात्॥आचमनस्यप
दार्थत्वेनस्मृतिप्रमेयत्वस्यप्रबलत्वात्॥एवमत्रसामान्यार्थोद्विशेषार्थस्यबलवत्त्वेनप्रब
लस्यापिस्मार्तवचनस्यसामान्यार्थकत्वेनदुर्बलप्रमेयकत्वात्दुर्बलस्यापिशिष्टवच

नाचीनसदाचारस्यश्रीविष्णुलक्ष्मीरवरंयपूजनीयेत्येवंरूपविशेषार्थविषयकत्वेनप्रबलप्र
मयकत्वेननसदाचारेणस्मार्तवचनस्यैवेतरपरतारूपबाधितत्वकल्पनोचित्यात्॥इ
यमेवहिंसामान्यशास्त्रस्यविशेषशास्त्रबाध्यतानामयत्वेनरविषयनात्पर्यनाकल्पनं॥
यथाहवनीयेजुहोतीत्याहवनीयशास्त्रस्यपदेजुहोतीतिविशेषशास्त्रेणबाधः॥सामान्य
शास्त्रस्यपदेहोमाविरिक्तविषयकनाकल्पनात्मकः॥तेननसामान्यविशेषरूपशास्त्रद्वय
स्यापिप्रामाण्यं॥एवमत्रसामान्यस्मृतिवचनस्यविशेषाचारस्यचेत्युभयोरपिप्रामाण्यो
पपत्तेर्नैकतरस्याप्रामाण्यं॥अतएववचपरिभाषणएतिधानुरंतिपरोनप्रयुज्यते॥पा
णिनीयसामान्यस्मृतिप्राप्तस्यापिअंत्यादिपरवचधातोःप्रयोगस्यशिष्टाचारेवचनं रांमू
स्यादिप्रयोगाभावाच्छिष्टाचारेणबाधः॥पाणिनीयस्मृतेरितरधातुविषयकत्वसंभवेन ६७

माण्याभावात्॥स्मृतिवचेनाचारोबाधेसर्वोपाचारस्याप्रामाण्यमेवस्यात्॥यत्रतुस्मृतिरपिवि
शेषविषयाशिष्टाचारोपिविशेषविषयस्तत्रविषयेनेनाचारेणस्मृतिर्बाधेस्मृतेर्निर्वि
षयत्वंस्यात्तथाप्रामाण्यापातादुर्बलाचारस्यैवस्मृतिवचेननबाधःयथागृह्यजनप्रक्षण
पर्युषितान्नभक्षणाद्याचारस्यस्मृतिविरुद्धस्यस्मृतिर्बाधकेयंबाधः॥प्रकृतेतुननथेतिशि
ष्टाचारेणैवसामान्यस्मृतेर्बाधःनिकिंचाषाढ्यांदोषप्रतिवर्षलक्षाधिकसंख्यैःपामरज
नैःसुदूरस्थैरप्यागत्यस्वयंव्यक्तपरमेश्वराधियापूजनवंदनादिबहुविधसेवनस्यबहुफ
लमाराध्याचरणात्यामरलोकप्रसिद्धिरस्यत्रविशेषनःशिष्टाचारस्यस्मृतिवचनस्यच
बाधकस्यानावेदृढंप्रमाणं॥चोदितंतुप्रतीयेनाविरोधात्समाप्तेनेतिसूत्रेणस्मृतिपा
दिशिष्टाचारप्रसिद्धिविरोधानावेश्लेषप्रसिद्धेरपिप्रमाणत्वोक्तेः॥श्लेषेःस्वोदितम

पप्रतीयेतप्रमाणंस्यात्प्रमाणेनार्थव्यवहारेणाविरोधादितिसूत्रार्थान्॥नचात्रनिष्टोक्ति
विरोधः॥ङ्कापिग्रंथेऽनेनसेवादिविधानानांवान्॥साधकस्यग्रंथोक्तनिष्टाचारस्यबहु
नरस्योक्तत्वात्॥तस्माद्सतिबाधकेलोकप्रसिद्धिरप्यत्रप्रमाणमेव॥अतएवव्याक
रणादिशास्त्रेषुभाष्यादावंतरंगबलीयस्त्वादिपरिभाषाणांन्यायानांचलोकप्रसिद्ध
वाकिलत्रनेत्रोपलभ्यते॥लोकस्याप्रमाणेतेलौकिकन्यायानामुच्छेदापत्तेः॥तस्मा
दाविद्वद्गनागोपालंप्रतिश्रीविठ्ठलदेवतासेवादिमाहात्म्यनकेनाप्यपह्नोतुंश
क्यमितिसर्वमनवद्यं॥तत्रिश्रीविठ्ठलदेवतानीर्थसेवादेःऋतिपुराणागमनिष्टा
चारलोकप्रमाणैःप्रतिपाद्यत्वं॥तत्रश्रद्धालूनांपूर्वपूर्वप्रमाणैरुत्तरोत्तरप्रमाणा रांमू
दार्ढ्यं॥मंदश्रद्धानांतूत्तरोत्तरमानवतोनपूर्वपूर्वमाननिश्चयइतिसर्वमनवद्यं॥६॥ ६८

ल

रत्यमृग्वेदपठितामंत्राद्दादश्विभक्ताः॥श्रद्धालुविबुधप्रीत्यैसुव्याख्यानायथामति॥
॥१॥बालानांबोधदार्ढ्यार्थमेतदाम्नेडनोदितं॥परमंसाहसंचापिक्षमतांमेबुधज
नाः॥२॥ऋत्याद्येकतमेनापिप्रमाणेनऋभिश्चयः॥श्रद्धावतांसमूमेनश्रयंनुरवल
नुश्चये॥३॥सिद्धांतरसंयदिसंभ्रमरोषहरंरवलोनगृह्णीयान्॥तदपिनहानिर्दो
द्यात्कधारसंसंन्निपातीव॥४॥स्तुत्यादिप्रतिपाद्यायमीशारत्यंहिसूरिभिः॥व्या
सोद्येर्बहुधाप्युक्तंश्रीकृष्णंनाद्रियन्खलाः॥५॥तत्रैषप्रयासोमेनफलीस्यात्ल
यंवचन॥तयापिश्रीशसेवेयमितिव्यवसितामतिः॥६॥श्रीमद्विठ्ठलदेवतादिविष
यःस्तुत्यादिमानत्रयेभाष्यंभाष्यविरामतंविरचितंमोरप्रबंधीमतां॥कान्तीनाथ
समाह्वयेनविदुषांश्रेष्ठाद्नंतामिधोपाध्यायोद्भवनासुपादकमलेश्रीविठ्ठलस्या

र्पितं॥ ७ ॥इतिश्रीमदनंतोपाध्यायसूरिसूनुकान्हानाख्योपाध्यायविरचितंश्रीमद्दिव्य
लक्षरुद्रमंत्रसारभाष्यंसमाप्तिमगत्॥श्रीसद्गुरुपांडुरंगार्पणमस्तु॥श्रीमदनंतगुरु
प्रसन्नोभवतु॥श्रीमत्साधुसाधीःप्रसादपरायणानःकरणाःसंतु॥श्रीरस्तु॥शुभं
भवतु॥ ॥यादृशंपुस्तकंदृष्ट्वातादृशंलिखितंमया॥यदिशुद्धमशुद्धंवामममदो
षोनविद्यते॥ ॐ ॥ ॐ॥ ॐ॥ ॐ॥ ॐ ॥श्रीः॥रांमरांमरांमरांमरांम

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June 2017

॥ इतिश्रीविठ्ठलमंत्रसारभाष्यःसमाप्तोयंश्रीरामः॥